

МОВО ЗНАВСТВО

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ
ІНСТИТУТУ МОВознавства
ім. О. О. ПОТЕБНІ
ТА УКРАЇНСЬКОГО
МОВНО-ІНФОРМАЦІЙНОГО
ФОНДУ
НАН УКРАЇНИ

СІЧЕНЬ
ЛЮТИЙ

2016

ЗАСНОВАНИЙ У СІЧНІ 1967 РОКУ
ВИХОДИТЬ ОДИН РАЗ
НА ДВА МІСЯЦІ

ЗМІСТ	Бацевич Ф. С. Абсурдистські художні тексти: спроба типології	3
	Васильєва Л. П. Національно-культурна ідентичність та етнокультурні асоціації	11
	Селігей П. О. Розмовні елементи в науковому мовленні: випадковість чи закономірність?	23
	Вербич С. О. Ойконімікон України: минуле й сьогодення	31
	Гончаренко А. В. Найменування предметів одягу в тексті Києво-Печерського патерика	55
	Томіленко Л. М. Місце й особливості подання галузевої лексики в «Російсько-українському словнику» С. Іваницького та Ф. Шумлянського	66
	РЕЦЕНЗІЇ ТА АНОТАЦІЇ	
	Шевченко Л. І. Тараненко О. О. Актуалізовані моделі в системі словотворення сучасної української мови	75
	Іващенко В. Білоконенко Л. А. Українськомовний міжособистісний конфлікт	78
	НАУКОВЕ ЖИТТЯ	
	Хроніка	82
	Дисертаційні роботи з мовознавства	

CONTENTS

Batsevych F. S.	Absurdist artistic texts: an attempt of their typology	3
Vasylyeva L. P.	National and cultural identity and ethnocultural associations . .	11
Selihey P. O.	Colloquialisms in academic discourse: chance or regularity?	23
Verbych S. O.	Oiconyms of Ukraine: the past and the present	31
Honcharenko A. V.	The names of articles of clothing in the text of Kyiv-Pechersk patericon	55
Tomilenko L. M.	Place and presentation peculiarity of branch lexis in «Russian-Ukrainian dictionary» by S. Ivanytskyi and F. Shumlianskyi . . .	66

REVIEWS AND ANNOTATIONS

Shevchenko L. I.	Taranenko O. O. Actualized models in the wordbuilding system of the modern Ukrainian language	75
Ivashchenko V.	Bilokonenko L. A. Ukrainian interpersonal conflict	78

SCIENTIFIC LIFE

News items	82
Dissertations on linguistic (research themes)	

АБСУРДИСТСЬКІ ХУДОЖНІ ТЕКСТИ: СПРОБА ТИПОЛОГІЇ

У статті з опертям на семантичні й функціонально-прагматичні чинники мови обґрунтовується існування онтологічного, перцептивного, ментального, поведінкового, комунікативного і власне мовного типів художнього абсурду й відповідних класів текстів та їх фрагментів. На матеріалі творів Е. Іюнеско, С. Беккета, Д. Хармса, О. Введенського розглядаються когнітивно-мовні процеси формування онтологічного абсурду.

Ключові слова: тип тексту (текстотип), «одивлені» тексти, художній абсурд, абсурдистський художній текст, онтологічний художній абсурд.

У переважній більшості існуючих лінгвістичних типологій виділяються класи, так би мовити, «стандартних», «нормальних» текстів, що обслуговують суспільство, виконуючи різноманітні функції: інформативну, регулятивну, естетичну, ігрову тощо¹. Це, як правило, тексти, побудовані за певним взірцем формування конкретного текстотипу², тобто відпрацьованої у процесах текстового спілкування єдності форми і змісту того, що за параметрами цілісності, структурно-семантичної та функціонально-прагматичної єдності, наявністю таких категорій як інформативність, завершеність, лінійність, інтегративність, дискретність, рекуррентність та деякими іншими визнається текстом³. У таких класифікаціях, як правило, відсутня навіть згадка про існування так званих «одивлених» (рос. «остраненных») текстів, у яких з різною мірою глибини порушена згадана єдність змісту і форми, а також деформована низка текстотвірних категорій, насамперед інформативності, інтегративності, рекуррентності та деяких інших. До таких текстів можна зарахувати тексти абсурдистські, нонсенсні, паралогічні, тавтологічні, парадоксальні, оксюморонні, асемантичні, створені в змінених станах свідомості (невротичні, шизотипічні, шизофренічні, паранояльні тощо), візіонерського та містичного змісту, деякі фольклорні на зразок лимериків, «нескладух» тощо. Подібні тексти (особливо абсурдистського і містичного характеру) в останній час набувають усе більшого поширення, по-

¹ Див., наприклад, огляди існуючих типологій текстів: *Валгина Н. С.* Теория текста.— М., 2004.— С. 112–114; *Ворожбитова А. Л.* Теория текста : Антропоцентр. направление.— 2-е изд.— М., 2005.— С. 213–256; *Чернявская В. Е.* Лингвистика текста : Поликодовость, интертекстуальность, интердискурсивность.— М., 2009.— С. 52–68; *Beaugrande R., Dressler W.* Introduction to text linguistics.— London, 1981.— P. 11–45; *Krause W.-D.* Textsortenalsstrukturelle Prototypen // Wissenschaftliche Ztschr. PH.— Potsdam.— 1986.— N 5.— S. 749–759.

² Докладніше про поняття текстотипу див., нап.: *Lux F.* Text, Situation, textsorte.— Tübingen, 1981.— S. 76–96; *Simmler F.* Textsorten und Textsortentradition.— Frankfurt am Maine, 1997.— S. 48–89.

³ Див. наприклад, про ці та деякі інші текстові ознаки і категорії: *Гальперин И. Р.* Текст как объект лингвистического исследования.— М., 1981.— С. 24, 29, 56.

сїдаючи значне місце в комунікативній діяльності сучасного суспільства, а тому неврахування їх специфіки лінгвістикою тексту та іншими напрямками сучасного мовознавства — значне збіднення теорії текстотворення і текстосприйняття, розуміння процесів мовленнєвої діяльності в цілому. Саме в «одивлених» текстах (дискурсах), в яких істотно порушені узуалізовані мовленнєво-мисленнєві процеси, категорії формування текстотипу тощо, процеси смислотворення і смислосприйняття стають прозорішими для аналізу; на тлі «неправильностей», відхилень від норм увиразнюються глибоко імпліковані в мовленнєво-мисленнєвих процесах закони нормативного смисло-, тексто- і дискурсотворення. Крім того, без урахування «одивлених» текстів типологія текстових структур залишається неповною. Породження і сприйняття художніх текстів згаданого походження — це свого роду експеримент над зображально-виражальними можливостями мови, виведення процесів смислотворення в граничні позиції меж мислення, мовлення і мовленнєвої діяльності ⁴.

Нижче йтиметься виключно про один тип «одивлених» текстів — художні тексти абсурдистського характеру. Абсурдний художній текст, на противагу нонсенсу, парадоксу, абракадабрі та деяким іншим, є носієм особливих естетичних смислів — їх ще можна назвати «глухими» (*absurdum* — ‘такий, що глухо звучить’), які потрібно «споживачеві» (читачеві, слухачеві) спеціально «розшифровувати».

Важливо зазначити, що в межах текстів, які дослідниками визнані «класичними» візріями художнього абсурду (тексти Е. Іонеско, С. Беккета, А. Адамова, Ж. Кокто, Л. Керрола, Т. С. Елліота, Д. Хармса, О. Введенського, С. Мрожека та ін.) також відсутня своя внутрішня типологія. Твори цих письменників, крім того, що належать до різних літературних жанрів і мають помітні відмінності в структурі текстотипу, як правило, підводяться під термінологічний загальник на зразок «твори абсурдистського характеру» або «твори літератури парадоксу» ⁵. Такий підхід збіднює як проблему типології текстів у цілому, так і їх «одивлених» різновидів зокрема, а також, зрозуміло, значною мірою редукує сам текстовий аналіз, оскільки створює враження «одновимірності», лінгвальної, комунікативної, структурної тощо «однаковості» всіх цих різновидів текстових структур. Насправді твори названих і багатьох інших авторів різняться не лише за змістом, а й за організацією текстотипу.

Мета статті — обґрунтувати типологію художніх текстів абсурдистського характеру ⁶ із залученням низки понять лінгвістичної семантики і прагматики.

Особливості змістової організації текстів абсурдистського характеру продемонструємо на прикладі кількох фрагментів.

⁴ Див.про це докладніше: *Фещенко В.* Лаборатория Логоса : Языковой эксперимент в авангардном творчестве. — М., 2009. — 392 с.; *Бацевич Ф. С.* Абсурдний художній текст у вимірах лінгвістичної прагматики // *Мовознавство*. — 2012. — № 1. — С. 18–30.

⁵ Див., наприклад, схоже тлумачення в кн.: *Мартинюк В.* Принципи абсурдного в організації художнього світу драматичних творів Миколи Куліша : Дис. ... канд. філол. наук. — Л., 2008. — 265 с.

⁶ Обсяг і мета статті не дозволяють спинитися на дискусійному питанні специфіки абсурдистських текстів, їх співвідношення з текстами нонсенсними, паралогічними, тавтологічними та деякими іншими (див. про це докладніше: *Делез Ж.* Логика смысла. — М., 2011. — С. 28; *Померанц Г.* Язык абсурда // *Выход из трансa*. — М., 1995. — С. 438; *Поцелуев С.* Бессмыслица в аспекте семантики. Очерк развития идей // *Логос*. — 2006. — № 6. — С. 20–66; *Клюев Е. В.* Теория литературы абсурда. — М., 2000. — 186 с.; *Кравец А. С.* Три парадигмы смысла // *Вестн. Моск. ун-та. Сер. 7. «Философия»*. — 2004. — № 6. — С. 75–93; *Кравец А. С.* Абсурд как нарушение смысла // *Науч. докл. Вестн. Воронеж. гос. ун-та. Сер. гуманитар. наук*. — 2004. — № 2. — С. 133–176; *Кравец А. С.* Теория смысла Ж. Делеза: pro и contra // *Логос*. — 2005. — № 4. — С. 227–258; *Фещенко В.* Зазнач. праця. — С. 143).

Фрагмент 1.

«Был один рыжий человек, у которого не было глаз и ушей. У него не было и волос, так что рыжим его называли условно. Говорить он не мог, так как у него не было рта. Носа тоже у него не было. У него не было даже рук и ног. И живота у него не было, и спины у него не было, и хребта у него не было, и никаких внутренностей у него не было. Ничего не было! Так что непонятно, о ком идет речь. Уж лучше мы о нем не будем больше говорить» (Д. Хармс);

Фрагмент 2.

«Мистер Мартин. Можно доказать, что социальный прогресс лучше с сахаром.

Мистер Смит. Долой сапожную ваксу!

Мистер Мартин. Непрактично драить очки черной ваксой.

Миссис Смит. Да, но за деньги можно купить все.

Мистер Смит. Какаду, какаду, какаду, какаду, какаду, какаду.

Миссис Смит. Какиду, какиду, какиду, какиду, какиду. <...>

Миссис Мартин. Базар, Бальзак, Базен!

Мистер Мартин. Буза, Бурда, Бравада!

Миссис Мартин. А, е, и, о, у, э, ю, я!

Миссис Смит. Б, в, г, д, ж, з, к, л, м, н, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш, щ!

Миссис Мартин. Пиф, паф, ой-ой-ой!

Мистер Смит. Э!

Миссис Мартин. —то! <...>» (Е. Ионеско).

Фрагмент 3.

«... гром пустяки трясет / пускаючи слезу / и мужиком горюет... кружит волгу ласточку / лилейный патрон / сосет лебяжью косточку / на мутной тропинке» (О. Введенский); «гром гляди каспийский пашет / хоры резвые / посмешищ, спит пунцовая соломка / на спине сверкает три. Чу сухорукие костры / Горели мясом. / Рысь женилась» (там же);

Навіть побіжний аналіз наведених фрагментів засвідчує їхню відмінність: у першому абсурдизується зображуваній у тексті світ; у другому — процес комунікації; у третьому — мовні засоби втілення авторського бачення онтології світу.

Спостереження над функціонуванням різномовних текстів абсурдистського характеру⁷ показують, що створення даної типології можливе з опертям на такі критерії:

1. Що переважно «одивлюється» в тексті: а) онтологія світу, в якому відбувається художня дія; б) перцепція, тобто способи сприйняття світу героями художнього твору або наратором; в) мислення автора (наратора) і / або героїв художнього твору; г) фізична поведінка героїв; г) комунікативна поведінка героїв або автора (наратора); д) засоби мовно-стилістичного втілення тексту.

2. Які категорії онтології світу в межах згаданих типів «одивлюються» найбільшою мірою.

3. Які мовно-стилістичні засоби та прийоми використані автором для формування конкретних типів абсурдизації тексту.

Спираючись на ці критерії, можна виділити онтологічний, перцептивний, ментальний, поведінковий (із двома різновидами: фізичним і комунікативним) і власне мовний типи художнього абсурду. В основі кожного з них лежать глибо-

⁷ Див., наприклад: Бацевич Ф. С. Художественный абсурд и форма текстотипа (на материале малой прозы Д. Хармса // Наук. зап. Луган. нац. ун-ту. Сер. «Філологічні науки». — Луганськ, 2011. — № 1. — С. 227–243; Бацевич Ф. С. Мовні й комунікативні засоби формування онтологічних аспектів художнього абсурду // Лінгвістичні дослідження. — Х., 2012. — Вип. 33. — С. 16–22; Бацевич Ф. С. Абсурдний художній текст у вимірах лінгвістичної прагматики // Мовознавство. — 2012. — № 1. — С. 18–30; Бацевич Ф. С. Лінгвопрагматичні аспекти формування елементів комунікативного абсурду в п'єсах М. Куліша // Мовний простір граматики: актуальні студії : Зб. наук. праць на честь 60-річчя чл.-кор. НАН України А. Загнітка. — Донецьк, 2014. — С. 267–272.

кі відмінності у мовному (семантичному і синтактичному) втіленні, стилістичних аспектах реалізації задуму, а також у стратегіях, тактиках, модусах, модальностях, точках зору, емпатіях та інших прагматичних чинниках побудови як змісту, так і форми художнього текстотипу. З метою ілюстрації цього положення розглянемо мовні й комунікативно-прагматичні механізми формування онтологічного абсурду.

Під онтологічним текстовим абсурдом розуміємо різні деформації та / або деструкції найважливіших категорій буття, в яких виявляються основні закони організації матерії (фізичної структури, просторової та часової організації), суспільного й індивідуального життя людей тощо. У межах «одивлення» онтології світу, як це буде показано нижче, найбільшою мірою деформуються категорії «Людина», «Річ», «Факт», «Подія».

Мовні й комунікативні засоби втілення онтологічного абсурду достатньо однотипні: в їх основі лежать різні зрушення в механізмах семантичного і прагматичного синтезу номінативних і комунікативних одиниць, а також синтаксичної організації номінативних і предикативних засобів мови на глибинному й поверхневому рівнях. Ці зрушення (деформації та деструкції) стосуються передусім того, що можна назвати невідповідністю так званої диспозиційної предикативності⁸ функціонально-ономасіологічним (референтним) класам імен цих предикатів. Інакше кажучи, спостерігається приписування засобами предикації іменам об'єктів дійсності таких ознак, які «природно» (у «цьому» світі) їм не притаманні. Це, фактично, реалізація принципу невідповідності предикованої динамічної або статичної ознаки певному об'єкту, який через наявність спільних для всіх людей (або представників певної етнолінгвокультури) пресупозицій не може мати таких ознак. Так, наприклад, фрагмент п'єси Д. Хармса «Комедія міста Петербурга. Частина II», який наводиться нижче, сприймається як абсурдний тому, що читач поділяє загальнолюдську пресупозицію 'той, хто представлений у тексті (дискурсі, мовленнєвому акті) як мертвий, не може виявляти ознаки живої людини': «Факельщики [вносят Крюгера]: “Умер Крюгер как полено / ты не плачь и не стони / вот торчит его колено / между дырок простыни. / Он лежит и лишь вздыхает / он и фыркает, и рад. / В небе лампа потухает / освещаая Ленинград”».

Найчастіше подібний тип «одивлення» текстів та їх фрагментів не супроводжується помітними девіаціями засобів мовного коду на поверхневому рівні їх втілення. Розглянемо приклад з п'єси Е. Іонеско «Король помирає»: «Маргарита [Королю]: “В пятьдесят ты хотел дожидаться шестидесяти. Тебе исполнилось шестьдесят, затем восемьдесят, затем сто двадцать пять, затем двести, четыреста лет. Ты откладывал подготовку к смерти уже не на десять, а на пятьдесят лет. Потом на век, потом — еще на век...”».

Незважаючи на те, що в репліці Маргарити немає жодного порушення поверхневих мовних і комунікативних норм, послідовності мислення і мовлення, у світлі зрозумілої всім пресупозиції 'сучасна (не біблійна) людина не може жити кілька століть' ця репліка має вигляд абсурдної.

У цілому можемо твердити про можливість виділення двох підтипів онтологічного абсурду, в основі яких лежать, з одного боку, різні онтологічні «сутності», зокрема матеріальний світ і соціальна інтеракція людей, а з другого, —

⁸ Про сутність понять «диспозиційний предикат» і «диспозиційна предикативність» див. докладніше: Бацевич Ф. С. Функционально-отражательное изучение лексики: теоретические и практические аспекты (на материале русского глагола). — Л., 1993. — С. 72–94.

особливі закони семантичного та прагматичного синтезу, властиві натурфактам і соціофактам: 1. Власне онтологічний абсурд, який зачіпає організацію «цього» «нормального», «звичного» світу, його основні константи (категорії): простір, час, фізичну природу живого і неживого, соціальну організацію суспільства та деякі інші. 2. Онтологічний абсурд, який формується «одивленими» діями учасників спілкування, зокрема діями комунікативними, тобто насамперед стратегіями, тактиками спілкування, атмосферою, тональністю, реєстровими та іншими прагматичними складниками процесів комунікації, паралінгвальними засобами інтеракції, а також низкою власне комунікативних складників: місцем і часом спілкування, специфікою каналів комунікації тощо. Обидва типи онтологічного абсурду мають низку специфічних виявів.

Нижче розглянемо особливості формування цих підтипів онтологічного абсурду.

I. Онтологічний абсурд, який порушує організацію світу.

Це, так би мовити, «власне онтологічний» художній абсурд, якому властива низка специфічних прийомів мовно-стилістичного втілення:

1. Порушення фундаментальних констант організації матеріального світу, коли

а) порушуються закони існування матерії, просторові координати речей, включаючи цілковите зникнення матерії в цілому, окремих об'єктів, які не можуть самостійно діяти тощо. Наприклад: «... за спиною Николая Ивановича нет ничего. Не то чтобы там не стоял шкаф, или комод, или вообще что-нибудь такое, а совсем ничего нет, даже воздуха нет. Хотите верьте, хотите не верьте, но за спиной Николая Ивановича нет даже безвоздушного пространства или, как говорится, мирового эфира. Откровенно говоря, ничего нет» (Д. Хармс).

У згадуваній уже п'єсі Д. Хармса «Комедія міста Петербурга. Частина II» зустрічаємо такі випадки «функціонування» неживих речей:

«1-й офицер. Что это?

2-й офицер. По-моему, это стол.

1-й офицер. Но он несется как покойник;

... бегут в погоню канделябры

лучи согнутые трясутся»;

б) спотворюється звичний поступальний рух часу: він то прискорюється, то пригальмовується, то взагалі час як спосіб існування матерії щезає. Особливо «норовисто» «поводить» себе час у п'єсі Е. Іонеско «Голомоза співачка», герої якої взагалі не орієнтуються ні в просторі, ні в часі, а годинник показує час то вперед, то назад, відбиваючи то двадцять годин, то двадцять п'ять, а іноді й нуль разів. Час — важлива категорія створення абсурдної онтології світу і в творах С. Беккета. У п'єсі «В очікуванні Годо» наявна непорушність або «колування» часу; герої цієї п'єси або не можуть вирватися з кола часу, або «застрягають» у ньому. У п'єсі «Ендшпіль» цього ж автора час узагалі не рухається:

«Хамм. ... Который час?

Клов. Как всегда.

Хамм. Ты смотрел?

Клов. Да.

Хамм. Ну и сколько?

Клов. Ноль».

У п'єсі О. Введенського «Ялинка у Іванових» час рухається стрибкоподібно попри ретельну його фіксацію на різних годинниках. Так, наприклад, у попередній сцені Федір був лісорубом, а за кілька годин у наступній сцені — він уже

дипломований учитель латини; герої, які активно діяли у попередніх сценах, виявляються насправді мертвими, і т. ін.;

в) порушення загальних законів буття, зокрема закону всезагальної детермінованості явищ світу, згідно з яким наслідки пов'язані зі своїми конкретними причинами. Ось декілька прикладів порушень цього закону з різних прозових мініатюр Д. Хармса: «... на небе вырисовывается огромная ложка»; «Одна муха ударила в лоб бегущего мимо господина, прошла сквозь его голову и вышла из затылка»; «Одна купчиха зевнула, а к ней в рот залетела кукушка»;

г) «онтологічне самогубство», тобто закономірна відсутність чогось, однак фактична його наявність у твердженнях учасників комунікації, як, наприклад, у п'єси Е. Іонеско «Голомоза співачка»: «[Мистер Мартин]: Я ехал вторым классом, мадам. В Англии не существует второго класса, но я тем не менее всегда езжу вторым классом».

Подібний тип абсурду нагадує порушення постулату про детермінізм, однак більшою мірою стосується організації світу, а не суджень про нього, як це спостерігаємо у випадках ментального абсурду⁹, в межах якого не діє постулат про детермінізм, спільну пам'ять і спільну модель майбутнього учасників спілкування¹⁰.

2. Порушення законів існування, організації, функціонування, розвитку тощо об'єктів (у широкому розумінні) живого світу. Так, наприклад, уся п'єса Е. Іонеско «Носоріг» побудована на абсурдній ситуації онтологічно неможливого процесу «планової» трансформації людей у носорогів. Цей онтологічний абсурд стає «нормою», перетворюється в текстову пресупозицію життя і міркувань героїв твору. У п'єсі О. Введенського «Ялинка у Іванових» мертві люди розмовляють; собаки ведуть поважні дискусії з людьми, а частини тіла людини спілкуються, використовуючи засоби мови.

3. Порушення законів фізіологічної будови людини. Наприклад: «У одного старичка из носа выскочил маленький шарик и упал на землю. Старичок нагнулся, чтобы поднять этот шарик, и тут у него из глаза выскочила маленькая палочка и тоже упала на землю. ... В это время у старичка изо рта выскочил маленький квадратик ...» (Д. Хармс «У одного старичка...»).

4. Порушення законів ментального розвитку людини. Так, у п'єсі О. Введенського «Ялинка у Іванових» хлопчик Петрик Перов, якому ще не виповнилося й року, протягом усієї п'єси задає старшим складні філософські запитання, пов'язані з проблемами життя і смерті, що порушує відомі всім пресупозиції щодо законів розумового розвитку дитини.

5. Порушення законів інстинктивної поведінки тварин. Так, у мініатюрі Д. Хармса «Новий талановитий письменник» курка від голоду їрже, у неї є зуби: «Вот пришел принц на башню, а там куры кричат, пищи требуют. Одна курица даже ржат на начала. “Ну, ты, — говорит ей принц, — шантоклер! Молчи, пока по зубам не попало!”».

6. Порушення звичних нормальних людських умов життя. Так, наприклад, батьки сліпого Хамма з п'єси С. Беккета «Ендшпіль» живуть у кімнаті сина, однак сплять у баках для сміття.

⁹ Див., наприклад: Бацевич Ф. С. Абсурдний художній текст у вимірах лінгвістичної прагматики. — С. 18–30; Бацевич Ф. С. Пресупозиції і абсурдний художній текст // Мова. Культура. Взаєморозуміння : Зб. наук. праць. — Дрогобич, 2011. — С. 146–160.

¹⁰ Див. про це докладніше: Ревзина О. Г., Ревзин И. И. Семиотический эксперимент на сцене // Труды по знаковым системам. 5 : Учен. зап. Тартуск. гос. ун-та. — Тарту, 1971. — С. 232–254.

Спостереження над абсурдистськими художніми текстами свідчать про те, що межі між онтологічним та іншими типами абсурду досить умовні: у багатьох випадках наявне складне поєднання власне онтологічного, перцептивного, поведінкового, ментального і комунікативного типів абсурду. Визначення провідного типу абсурдного тексту залежить від домінування засобів його «одивлення».

II. Онтологічний абсурд, який формується деструкцією прагматичних чинників спілкування.

Цей підтип онтологічного абсурду, який зачіпає стратегії, тактики вербальної інтеракції, атмосферу, реєстрові аспекти міжособистісної взаємодії та деякі інші чинники інтеракції, має багато спільного з комунікативним абсурдом і найчастіше втілюється в п'єсах. Він найменшою мірою ґрунтується на прийомах девіативного спотворення засобів мовного коду; це, радше, абсурдна психологічна, духовна атмосфера, в якій перебувають герої твору, і яка співвідноситься зі світом, який цих героїв оточує. На створення подібної атмосфери «працюють» усі чинники інтеракції, зокрема стилістичні. Прикладами такого типу онтологічного абсурду можна вважати п'єси С. Беккета «Ендішпіль», «В очікуванні Годо», п'єсу Д. Хармса «Єлизавета Бам», окремі фрагменти романів Ф. Кафки «Замок» і «Процес», Ж.-П. Сартра «Нудота», деякі твори Ж. Кокто, С. Мрожека та інших авторів. Так, наприклад, враження абсурдності всього, що оточує людину, зокрема «розбалансованість» найважливіших часових і просторових координат організації світу, спостерігаємо у відомій п'єсі С. Беккета «В очікуванні Годо». Мовленнєва і не мовленнєва поведінка героїв п'єси Володимира, Естрагона, Поццо і Лаккі фактично не мотивована; їхні діалоги та полілоги нагадують розладжену механічну «розмовну машину», яка працює за принципом випадкового натискання кнопок невідомим Деміургом п'єси; час, простір не мають звичних координат сприйняття; все одночасно змінюється і залишається без зміни. Наведемо приклад комунікативної абсурдизації онтології світу з п'єси С. Беккета «Ендішпіль»:

«Хамм. Какая там погода?
Клов. Как всегда.
Хамм. Погляди на землю.
Клов. Глядел.
Хамм. В телескоп?
Клов. И телескопа не надо.
Хамм. Погляди в телескоп.
Клов. Пойду принесу. *(Выходит.)*
Хамм. Не надо, не надо телескопа!
(Клов входит с телескопом.)
Клов. Я телескоп принес. *(Идет к правому окну, смотрит на него.)* Тут стремянка нужна.
Хамм. Зачем? Ты что — короче стал?
(Клов уходит с телескопом.)
Не нравится мне это все, не нравится.
(Клов входит со стремянкой, но без телескопа.)
Клов. Я стремянку принес. *(Ставит стремянку под правое окно, взбирается на нее, спохватывается, что у него нет телескопа, слезает со стремянки.)* Телескоп нужен. *(Идет к двери.)*
Хамм *(резко)*. Но у тебя есть телескоп.
Клов *(останавливаясь, резко)*. Нет у меня телескопа! *(Выходит.)*
Хамм. Тоска!
(Клов входит с телескопом. Идет к стремянке.)
Клов. Ничего. Сейчас будет веселей. *(Влезает на стремянку, наставляет телескоп на ружь.)* Поглядим. *(Водит телескопом.)* Ноль... *(Смотрит.)* Ноль... *(смотрит)* и ноль... *(Опускает телескоп, поворачивается к Хамму.)* Ну, успокоился?
Хамм. Ничто не шелохнется. Все...
Клов. Ноль...
Хамм *(грубо)*. Молчи, тебя не спрашивают!».

Подібний тип онтологічного абсурду, який виформовується комунікативною діяльністю учасників спілкування, зачіпає не окремі фрагменти художнього твору (в даному випадку п'єси), а виявляється на всьому його текстовому (дискурсивному) просторі; він, як уже наголошувалося, формується всіма чинниками інтеракції, текстоформи, сюжету, композиції тощо.

Атмосфера абсурдності онтології й соціальної організації світу в п'єсі Д. Хармса «Єлизавета Бам» створюється незв'язністю діалогів, їх невідповідністю ситуації спілкування, розбалансованістю мовних і паралінгвальних засобів спілкування героїв, а також їх абсурдною поведінкою. Зокрема, коли двоє агентів приходять арештувати Єлизавету Бам за вбивство одного з цих агентів (!), вона пропонує їм взяти участь у дитячій грі «латки» (рос. «пятнашки»). Фактично вся п'єса — це абсурдні розмови героїв під час цієї дитячої гри. У цьому випадку для створення ефекту абсурдності світу й того, що в ньому відбувається, використовуються елементи поведінкового абсурду.

Отже, онтологічний абсурд у художніх творах формується комплексними мовними і позамовними (екстралінгвальними і паралінгвальними) засобами, які властиві іншим типам абсурду, передусім поведінковому, ментальному і комунікативному. Мовною основою онтологічного абсурду виступають деформації та деструкції процесів семантичного і прагматичного синтезу, що наявні насамперед на етапі глибинного породження мовлення — етапі задуму та категоризації. Онтологічний абсурд може втілюватися в окремому тексті, як наприклад, у деяких творах Л. Керрола, Д. Хармса, О. Введенського; однак він також може вживатися як засіб творення абсурдистського художнього тексту поряд з іншими засобами (ментальним, поведінковим, перцептивним, комунікативним), тобто виконувати функцію прийому текстотворення. Загальна типологія текстів повинна бути доповнена критерієм «одивленість» / «неодивленість»; у межах першого з них виділятимуться «одивлені художні» й «одивлені нехудожні тексти». Різновидами «одивлених» художніх текстів можуть вважатися абсурдистські, нонсенсні, паралогічні та деякі інші. Конкретними ж виявами художніх абсурдистських текстів виступатимуть тексти онтологічного, поведінкового (з підвидами фізичного та комунікативного), ментального, перцептивного, власне мовного підвидів. Засобами творення цих типів та підтипів текстів виступають мовні й позамовні засоби формування. Їх виявлення, систематизація та вивчення — одна з актуальних проблем теорії тексту, лінгвістики тексту, лінгвістичного аналізу тексту, наратології, літературознавства та інших дисциплін гуманітарного спрямування.

(Львів)

F. S. BATSEVYCH

ABSURDIST ARTISTIC TEXTS: AN ATTEMPT OF THEIR TYPOLOGY

The article contains a substantiation of the existence of ontological, perceptual, mental, behavioral, communicative and linguistic proper language types of artistic absurd and corresponding classes of texts and their fragments with regard to the semantic and functional-pragmatic linguistic reasons. Basing on the works of E. Ionesco, S. Beckett, D. Kharms, O. Vvedensky, cognitive-linguistic processes of forming ontological absurd have been analyzed.

Key words: type of the text (text type), «odyvleni» texts, artistic absurd, absurd artistic text, ontological artistic absurd.

НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ТА ЕТНОКУЛЬТУРНІ АСОЦІАЦІЇ

У статті аналізуються факти системно близьких мов — сербської, хорватської, боснійської та чорногорської на рівні лексики, що дозволило виявити низку відмінних явищ, пов'язаних з асоціаціями, які утворюють асоціативно-змістове поле слова. Серед них до уваги взято символи, етнокультурні, пресупозиційно-оцінні, сигніфікативні асоціації, асоціації за суміжністю, словотворчі тощо, пов'язані з національними відмінностями носіїв цих мов, відмінностями в їхній культурі, ментальності і погоджені з різними підходами до формування лексичної бази власної мови.

Ключові слова: національна спільнота, культура, мова, національно-культурна та мовна ідентичність, етнокультурні асоціації.

Сьогодні майже кожний народ намагається визначити власну сутність, пізнати глибше національний характер, ментальність, культуру, мову, яка оберігає дух народу, протидіючи цим світовій культурній глобалізації. Тому невпинно зростає інтерес до етнологістики — галузі мовознавства, спрямованої на вивчення відображення в мові й мовленні діяльності етносу, його специфічної свідомості, яка зумовлює і особливості його характеру, світосприйняття, матеріальної та духовної культури. Як відомо, етнологістика у славистиці доволі нова дисципліна. Засновник її московської школи М. І. Толстой розглядає цю галузь науки широко і вузько, — предметом її вивчення є культура в цілому, народна психологія й міфологія, незалежно від того, як вони формально втілюються; у мовознавстві етнологістичний напрям орієнтує на розгляд співвідношення мови й духовної культури, мови й ментальності, мови й народної творчості та різних зразків виявлення цих феноменів¹. На подвійну інтерпретацію об'єкта цієї науки натрапляємо в представника люблінської школи етнологістики польського науковця Є. Бартмінського. Це — мова й мовлення етносу (як носія мови) та сам етнос, який, будучи об'єктом вивчення, у той же час становить суб'єкт пізнавальної діяльності. Той, хто створює певну галузь знань, наївну картину світу, сам і залишається її носієм². Як бачимо з наведених тверджень, для етнологістичних досліджень водночас актуальним є і феномен мовного коду, і колективна свідомість етносу, і його культура тощо, які стають визначальними у вивченні національно-культурної ідентичності.

У будь-якій природній мові екстралінгвальна реальність це світ, який перебуває в постійній кореляції з його інтерпретацією певним етносом, з міжособистісними стосунками його представників. За О. О. Потебнею, мова є не

¹ Толстой Н. И. Из грамматики славянских обрядов // Язык и народная культура.— М., 1995.— С. 27–40.

² Бартаминский Е. Языковой образ мира: очерки по этнологистике.— М., 2005.— 512 с.

тільки найкращою, а й справжньою, єдиною прикметою, за якою ми впізнаємо народ ³. Вона зумовлює впевненість у собі та повагу до себе, що є основою розвитку кожного народу. Усякій спільноті, щоб вірити в себе, треба самовизначитися, мати відчуття спорідненості і безперервності свого буття. Це означає, що етнічна спільнота повинна мати свою назву, територію, традицію та культуру, єдність у поглядах на походження, відчуття однаковості, належності до однієї спільноти, навіть якщо це відчуття ілюзорне. Мета цієї статті — визначити співвідношення мови та етносу, мови та культури в суспільстві в контексті національно-культурної ідентичності, подати релевантну інтерпретацію цих двох фундаментальних складників розвитку етносу/нації в їх взаємодії та виявити модифікації, які виникають у процесі функціональної взаємодії лінгвальної та етнокультурної царин на прикладі асоціацій, що утворюють асоціативно-змістове поле слова.

Є різні визначення поняття ідентичності та його змісту. Маніпулюючи цим поняттям у процесі класифікації спільноти, розподілі її, наприклад, на наші, чужі, домінуючі й привілейовані, елітні, підпорядковані, які становлять більшість / меншість тощо, здебільшого членів спільнот розставляють згідно з ієрархією суспільних, політичних і економічних відносин. Однаковою мірою це стосується підтримання та збереження власної культури та її надбань, участі в конкурентній боротьбі за вплив і становище у світовій ієрархії.

Загалом ідентичність — усвідомлення індивідом належності до свого народу. Тобто етнічна ідентичність виконує одну з ключових функцій на індивідуальному та колективному рівнях. Поняття етнічної ідентичності (а вона є лише однією з форм ідентичності взагалі) охоплює параметри об'єктивні, тобто те, про що можна довідатися (об'єктивний культурний зміст), і суб'єктивні, тобто те, що є емотивним (відчуття належності та лояльності). Ці параметри постійно взаємодіють, змінюються, тому ніколи не з'являються в первісному вигляді. Їм завжди притаманне лише те, що в них вірять, про них думають і щодо них стверджують, те, що вони є основою спільноти ⁴.

Оскільки поняття етнічної ідентичності містить показники спільного, однакового («ми») та відмінного («вони»), воно водночас є комунікативним засобом та засобом розпізнавання окремих особистостей чи груп. Інакше кажучи, ідентичність пов'язана і з подібностями, і з відмінностями. Дослідження ідентичності розкриває, з одного боку, уявлення про себе як про члена спільноти (за концепцією Б. Андерсона), а з другого — показує себе як такого, що відрізняється від інших використанням тих аспектів культури, якими певна спільнота володіє як засобами розрізнення.

Пошуки ідентичності спрямовують культуру до самих себе, але таке утвердження власної ідентичності потребує комунікації та взаємодії з іншими спільнотами. З огляду на це частина досліджень у галузі культурної антропології ⁵ ґрунтується на постулатах теорії комунікації культури, з погляду якої культурні феномени трактуються як феномени комунікативні. Деякі представники цієї теорії, наприклад Е. Сепір, навіть суспільство визначають як динамічне сплетіння чи сукупність різних за ступенем складності домовленостей між людьми та групами людей, а комунікацію — як механізм залежної домовленості

³ Потебня А. А. Мысль и язык. — К., 1993. — С. 178–190.

⁴ Про націю як про уявну спільність пише Б. Андерсон: *Anderson B. Nacija: zamišljena zajednica. Razmatranja o porijeklu i širenju nacionalizma.* — Zagreb, 1990. — 155 s.

⁵ Наука, що займається дослідженням культури різних груп людей.

людей⁶. У розділі своєї праці, присвяченому мові, учений також стверджує, що історія цивілізації — це розширення обсягу комунікації, що постійно прогресує⁷. Відповідно до цього, система цінностей одного суспільства може визначатися в спільному контексті з системами цінностей інших суспільств лише в процесі взаємодії з ними, тобто в процесі комунікації.

Тому не випадково, що поряд із зацікавленням проблемами ідентичності людини й ідентичності спільноти з погляду всіх можливих аспектів цього явища (від екологічного, економічного, соціологічного, антропологічного, політичного тощо) виникає інтерес до одного з ключових чинників ідентифікації — мови. У сучасній науковій літературі з проблем антропології мова розглядається як один з найсуттєвіших складників поняття культурної та етнічної/національної ідентичності⁸. І хоча контакти між людьми здійснюються по-різному, мова — безпосередньо й опосередковано — все ж залишається основним засобом комунікації.

Належність до етнічної спільноти, народу визначається спільною суспільно-культурною моделлю, яка охоплює такі елементи, як культура (у найширшому значенні цього слова), релігія, історія, мова, життєвий простір, усвідомлення спільності й належності до спільноти, соціальна та політична організованість тощо. Саме ці елементи допомагають суспільним групам визначитися щодо етнічної належності. Особливі обставини в кожному конкретному випадку (тієї чи іншої спільноти) визначають, які елементи більш, а які менш важливі для процесу самоідентифікації та ідентифікації, тобто для визначення спільностей з тими, що належать до певної спільноти («ми»), і відмінностей від представників інших спільнот («вони»).

Як уже зазначалося, саме мова — один з найбільш конкурентоспроможних елементів серед визначників належності до етносу. Причин цього багато. Передусім ідеться про те, що при сучасному соціально орієнтованому, спрощеному підході до генези етнічної ідентичності, який полягає у визначенні кордонів між групами (цей підхід наприкінці 60-х років увів у культурну антропологію норвезький етнолог Ф. Барт, а під поняттям «антропології кордонів» у середині 90-х років його розробили ірландські антропологи Х. Доннан і Т. М. Вілсон), саме мова стала першим критерієм такої належності як «примарна й емотивно найінтенсивніша комунікаційна система, яку повинен засвоїти кожен член спільноти. Засвоєння мови спільноти має вирішальний вплив на розуміння кордонів...»⁹.

У період романтизму (а власне в цьому напрямі була зорієнтована філологія у XIX ст.) укорінилося розуміння, що ідентичність та спорідненість мови, а отже, і можливість домовленості в широкому плані, є необхідною передумовою формування й існування певної групи людей. Отже, мова — засіб, за допомогою якого спільноти інтегруються та диференціюються¹⁰. Однак роль мови в цьому відносна. Традиція, за якою всі спільноти, які мали мову, згодом сформували націю, не характерна, наприклад, для країн Центральної Європи, де тривалий час існували багатонаціональні спільноти. Там, навпаки, після розпаду цих спільнот

⁶ Sapir E. Ogleđi iz kulturne antropologije. — Beograd, 1974. — S. 61.

⁷ Ibid. — S. 61–62.

⁸ Почепцов О. Г. Языковая ментальность: способ представления мира // Вопр. языкознания. — 1990. — № 6. — С. 110–122; Пинчук О. Мова та духовний потенціал людини та етносу // Генеза. — 1995. — № 1. — С. 25–30.

⁹ Štulhofer A. Maksimizacija reputacije kao mikro-model etničke solidarnosti // Migracijske teme. — Zagreb, 1996. — Br. 4. — S. 331–335.

¹⁰ Bandić D. Etnos // Kultura. — 1982. — Br. 62–63. — S. 38.

нації утворили мови. Тому таке трактування проблеми не зовсім точне. Численні емпіричні дослідження свідчать, що «етнічні та мовні кордони не завжди збігаються» (це було виявлено дослідженнями в галузі лінгвістичної географії)¹¹. Існують і багатонаціональні спільноти, на прикладі яких видно, що у визначенні мови не є обов'язковою вимога, щоб цією мовою розмовляла лише одна етнічна спільнота, як і не обов'язково, щоб одна така спільнота користувалася лише однією мовою. Єдиний різновид, який справді відповідає за існування певної мови, — це конкретна мовна спільнота, тобто колектив, який цією мовою розмовляє¹². Члени однієї мовної спільноти не обов'язково повинні мешкати на тих самих територіях і в межах однієї етнічної, національної чи політичної формації. Цікавий у цьому контексті приклад мусульман-босняків, які вже тривалий час проживають у Туреччині і досі розмовляють боснійською мовою¹³. Однак слід зазначити, що належність до будь-якої специфічної мовної спільноти визначає людину як члена цієї особливої, відмінної від інших спільноти.

Зміна позиції мови в спільноті пов'язана з різноманітністю засад, на яких спільнота була заснована. Крім однонаціональних спільнот (і держав), існують такі, які є етнічною, мовною та релігійною сумішшю. Усі групи в такій спільноті, зрозуміло, домагаються для себе гарантованих однакових прав. Це природно і ґрунтується на моральних засадах¹⁴. Деякі вчені висувають як заперечення аргумент, що такі права не використовуються там, де кілька народів використовують одну мову. Термін «народ» не обов'язково пов'язаний з поняттям мови — його може замінити поняття «мовна спільнота»¹⁵. Як приклад учені наводять англійську мову (а не американську чи новозеландську, чи австралійську), іспанську (а не чилійську чи мексиканську), арабську (а не іракську чи алжирську тощо), хоча в кожному випадку існують відмінності між варіантами цих же літературних мов у різних країнах¹⁶.

Бувають ситуації, коли мова не є чи не може бути тривалою ознакою певної етнічної групи. Трапляється, що така група з певних причин відмовляється від однієї мови і замінює її іншою, але при цьому вона не втрачає і не змінює своєї етнічної ідентичності. Цю тезу добре ілюструє приклад буневців та шокців — хорватів, які проживають на території Воєводини (регіон Сербії). Під тиском воїни змушені були відмовитися від рідної мови і перейти на сербську. Перехід на сербську в цьому конкретному випадку можна мотивувати ще й мовними особливостями: рідний діалект буневців та шокців — ікавський, а літературна хорватська вимова — ієкавська. У чужому середовищі їм легше було пристосуватися, використовуючи сербську мову, ніж літературну хорватську, вивчення якої потребувало більших зусиль¹⁷.

Незважаючи на це, конкурентна здатність мови щодо інших визначників належності до етносу, виходячи з існуючої щодо цієї проблеми наукової літерату-

¹¹ Brozović D. Etničnost i jezik: uvodno razmatranje // Etničnost, nacija, identitet. — Zagreb, 1998. — S. 172.

¹² Під «мовною спільнотою» розуміємо групу мовців, для яких мовну комунікацію уможлиблює те, що всі володіють (принаймні) одним мовним ідіомом та нормами його використання, — ядро мовної спільноти становить рідна мова (Škiljan D. Stavovi stanovnika Zagreba prema jeziku // Kulturni radnik. — Zagreb, 1988. — Br. 5. — S. 170).

¹³ Halilović S. Bosanski jezik. — Sarajevo, 1998. — S. 32–37.

¹⁴ Furdal A. Język i naród a prawa człowieka // Biul. Pols. Tow-wa Językoznawczego. — 1992. — N 42–43. — S. 15.

¹⁵ Ibid. — S. 17.

¹⁶ Жуктенко Ю. Теория национальных вариантов языка // Варианты полинациональных литературных языков. — К., 1981. — С. 5–19.

¹⁷ Babić S. Jezik, etnija i politika // Etničnost, nacija, identitet. — Zagreb, 1998. — S. 194–195.

ри, майже не підлягає сумніву, хоча вона залежить від так званих загальних умов, що впливають на життя спільноти. Якщо ці умови сприятливі (наприклад, стабільні неконфліктні відносини в багатостітнічній та багатомовній державі або в такому оточенні взагалі), етнічна спільнота менше залежить від особливостей власної мови. В інших випадках вона зв'язує себе мовою як опорою і гарантією існування окремої групи¹⁸.

Як відомо, мова — система знаків, що її використовують люди у своїй мовленнєвій діяльності. У суспільстві мова виконує різні функції. Крім загально-відомої комунікативної, їй притаманна функція маніфестативна чи ідентифікаційна¹⁹ (мова — чинник ідентифікації: етнічної, класової тощо). Мовою, разом з іншими чинниками, визначаються, виражаються та передаються культурні здобутки, тобто їй притаманна й культурноносна функція²⁰. Саме мовами послуговуються люди, які є членами суспільства, а кожен з них належить до якоїсь культури. Суспільні величини, вартості яких можуть змінюватися, як наприклад, класова належність чи статус мовця, теж впливають на мовленнєву поведінку. Послугуючись мовою, люди висловлюються про систему цінностей у кожній культурі зокрема. Саме використання мови і мовленнєва поведінка пронизують культуру і пронизані культурою²¹. Для Е. Сепіра, наприклад, мова є досконалим способом вираження, а серед усіх витворів культури саме вона досягла високорозвиненої форми, і від ступеня її досконалості залежить і розвиток культури як єдиного цілого²². Д. Хаймс трактує мову як показник та відображення культури²³. Отже, щодо культури мова, а також мовлення (на думку Ф. де Сосюра, це два види одного феномену — мовної діяльності²⁴) є її витвором, її частиною й умовою її існування, бо окрема особистість у процесі комунікації засвоює культуру своєї групи й ідентифікується з нею.

Беручи до уваги кількість мов або мовних варіантів, мовну еволюцію та генезу, мовні контакти, становище мови в суспільстві та мову окремого індивіда, можемо визначати мовні особливості.

Зазначимо, що мови класифікують по-різному. Деякі з них унормовані на рівні стандартизованої мови, на якому вони функціонують як інструмент в усіх галузях сучасного життя спільноти. Саме до такого рівня мов прагнуть сучасні національні спільноти. Інші функціонують як вернакулари²⁵, деякі є діасистемами²⁶, поділеними на кілька діалектів. З огляду на географічне поширення тієї чи

¹⁸ Це, власне, й спричинило відповідну мовну ситуацію в колишній Югославії.

¹⁹ Іванишин В., Радевич-Винницький Я. Мова і нація. — Дрогобич, 1994. — С. 82–94.

²⁰ Там же.

²¹ Sapir E. Ogledi iz kulturne antropologije. — Beograd, 1974. — S. 19.

²² Ibid.

²³ Hymes D. Foundations in Sociolinguistics : An Ethnographic Approach. — Philadelphia, 1974. — 123p.

²⁴ Сосюр Ф. де. Курс загальної лінгвістики. — К., 1998. — С. 100.

²⁵ Вернакуляр — звичайна, щоденна мова (Kottak C. Ph. Anthropology. — Boston, 2000. — P. 291), а також мова, придатна для спілкування народу (Fishman J. Sociologija jezika : Interdisciplinarni društvenonaučni pristup jeziku i društvu. — Sarajevo, 1978. — S. 22), мова, яка ще не стандартизована в науці (Bugarski R. Jezici. — Beograd, 1997. — S. 69). Р. Бугарський стверджує, що визначення «мова для спілкування народу» для вернакулару неточна та неадекватна.

²⁶ Діасистема — це цілість системно впорядкованого мовного матеріалу з усіма можливостями його лінгвальної реалізації. Зазначений термін використовує Д. Брозович, позначаючи ним систему діалектів, які межують на заході зі словенськими діалектами, а на сході — з македонськими та болгарськими (Brozović D. Povijesna podloga i jezičnopolitičke okolnosti // Hrvatski jezik. — Opole, 1998. — S. 3–4).

іншої мови (а з цим знову ж таки пов'язана її комунікативна й суспільна роль) виділяють *локальні, регіональні, національні й інтернаціональні* мови ²⁷.

З огляду на участь у комунікації мови можуть мати різне значення, а в межах однієї спільноти це значення так само може різнитися щодо суспільної функції, яку виконує мова. Унаслідок цього мови функціонують по-різному не тому, що розрізняються генетично та типологічно, а тому, що обслуговують різні суспільні потреби носіїв.

Мовні відмінності виявляються в комунікативній практиці індивіда щодо двох чи більше мов, а також у межах однієї мови, бо в більшості випадків мови поділяються на діалекти. Узагалі всі діалекти є мовами, вони не мають нічого часткового чи сублінгвального. Лінгвістично діалект має всі ознаки мови, але стандартизована мова вважається категоріально вищим поняттям саме за кількістю її носіїв з огляду на те, що має відмінності насамперед у соціолінгвістичному значенні (зрозуміло, йдеться про позамовні чинники й культурну спадщину). Діалект орієнтує нас на щось менш вартісне, в економічному та в освітньому значенні відсталіше і провінційне (хоч є приклади, особливо серед представників мовних і національних меншин, у яких діалект також може відігравати ідентифікаційну роль та роль внутрішньогрупової інтеграції та солідарності) ²⁸.

Отже, діалект — це мовна варіація географічного походження, крім того, у значенні цього поняття відображаються й інші чинники — соціальні, етнічні, політичні.

Мовні ідіоми (мови та варіації) модифікуються з часом або їх змінюють свідомо у зв'язку з розвитком суспільства. Для нас не має істотного значення незмінність статусу (престижу) певної мови, діалекту чи якоїсь мовної варіації, важливою є лише доля її мовців, тобто рівень їхньої групової свідомості, стан ідентичності, ставлення до власної етнічної належності та до етнічної належності інших, зважаючи на зміну статусу мови. У такій ситуації, зокрема, опинилися ті носії сербсько-хорватської мови, які попередньо ідентифікували себе як югослави.

Найчастіше в подібній ситуації приймається престижніший мовний ідіом (літературна мова) або серед мовців виникає білінгвізм (мультилінгвізм) та ін. У сучасних цивілізаціях чільне місце посідає саме стандартизована мова.

Отже, сучасна мова та мовна практика тісно пов'язані з фактами, що перебувають за межами самої мови. З огляду на суто мовні характеристики не існує жодної мови, жодного діалекту, які ставили б своїх мовців у вище чи підлегле становище щодо інших мов і діалектів. Це може здійснюватися лише соціальною оцінкою мови та мовців. Зважаючи на це і беручи до уваги те, що в лінгвістичному плані всі мови та діалекти як системи мають однакову можливість бути задіяними в комунікації, мова вживається, цінується і змінюється в переплетенні політичних, економічних та суспільних умов, причому ними охоплюються переважно її комунікативна та маніфестативна функції.

Безсумнівним є також зв'язок мови та етносу. Про це свідчать історичні чинники, пов'язані із взаємозалежністю розвитку націй та їхніх національних мов, коли мова справді вважалася першим та найважливішим виявом колективного

²⁷ Мечковская Н. Б. Социальная лингвистика. — М., 1996. — С. 89–100; Fishman J. Op. cit. — S. 35–42; Bugarski R. Op. cit. — S. 67–76.

²⁸ Польські лінгвісти вважають, що прийнята досі ієрархія діалекту та літературної мови недостатньо мотивована. Часто ознакою діалекту є консервативність, незважаючи на це, в ньому спостерігаються процеси, що характеризуються значною динамікою, оскільки діалект менше обмежений нормою, ніж літературна мова (Hanke K. Terytorialne odmiany polszczyzny // Współczesny język polsky / Pod. red. J. Bartmińskiego. — Wrocław, 1993. — S. 199).

досвіду спільноти і критерієм визначення спільності. Адже спільність, відповідно, — складник етнічної ідентичності. Утрата мови, денаціоналізація народу, на думку О. О. Потебні, призводять до «дезорганізації суспільства, аморальності, спідлення»²⁹. Як використання стандартизованої мови в багатьох спільнотах вважається вираженням мовної лояльності й символом державного суверенітету, так і зв'язок з будь-якою місцевою варіацією так само містить компонент ідентифікації (ситуація з кайкавцями й чакавцями в Хорватії)³⁰. Це створює відмінності в ієрархії лояльності груп, може впливати на вживання мови та на статус мови.

Про ставлення до мови свідчить не лише сам факт використання й плекання її, а також зміни в мовній поведінці носіїв. Це ставлення (яке є частиною групової свідомості позамовного чинника) містить яскравий ідентифікаційний компонент, важливий для формування, підтримки та підтвердження колективної ідентичності. Однак це, як і зазначена функція відмежування, властива мові³¹, може легко викликати мовні конфлікти. Е. Хауген зазначає: «Націоналізм має тенденцію обов'язково формувати відмінності. У мові це явище виявляється не лише бажанням мати мову, а й тим, щоб мати власну мову»³². Таку ситуацію простежуємо в Україні і на теренах колишньої Югославії. Там вона виникла значною мірою під впливом минулого народів, що послуговувалися сербсько-хорватською мовою, та за обставин, в яких ця мова формувалася.

З огляду на те, що етнічна ідентичність і мова — продукти культури, історії, традицій, динаміки внутрішньоетнічних і міжетнічних відносин, цю ідентичність та мову, а також відношення між ними слід розглядати як змінні категорії, які можуть варіювати від спільноти до спільноти і від ситуації до ситуації. У проблемі співвідношення мови та етносу, мови та культури в суспільстві універсальної моделі не існує. Безсумнівно, мова виконує суспільну функцію, а в суспільстві — різні функції, серед яких на першому місці — комунікативна та маніфестативна, причому маніфестативна є власне чинником ідентифікації. Тому мовна автентичність в історії сприймається як частина етнічної / національної автентичності, а отже, зв'язок мови й етносу має тривалу

²⁹ Потебня А. А. [Рец. на зб.:] Головацкий Я. Народные песни Галицкой и Угорской Руси // Отчет о 22-ом присуждении наград гр. Уварова. — СПб., 1880. — С. 96. Див. про це також: Потебня А. А. Мысль и язык. — Х., 1926. — 5-е изд. — С. 181–182. Про нації, які втрачають свою рідну мову і приймають чужу, з боєм писав і В. Тимошевський: «Ці нації не мають духовної самостійності, завжди ідуть “на помочах”, через те не проявляють ініціативи, цієї необхідної умовини духовного і матеріального поступу взагалі. Такі нації не мають душевної бадьорости, проявляють апатію і млявість, вони не спроможні підпірати своє право на життя між іншими націями і через те самим процесом життя засуджені» (Тимошевський В. Мова і національність. — Чернівці, 1912. — С. 17).

³⁰ Вони одночасно використовують і стандартизовану мову на штокавській основі, і свої регіональні мови — чакавську і кайкавську. Між тим, якщо звернутися до історії розвитку та стандартизації мови хорватів, перемогу штокавського діалекту в них як основи літературної / стандартизованої мови в ХІХ ст., крім іншого, можна пояснити відносно нечисленністю представників інших діалектів — чакавського (у той час близько 200 тис. мовців) і кайкавського (кількасот тисяч мовців) та їхньою периферійністю, хоча політично-економічний центр Хорватії — Загреб — перебуває на території кайкавського діалекту.

³¹ Piotrowski A., Ziolkowski M. Zróżnicowanie językowe a struktura społeczna. — Warszawa, 1976. — S. 93–98.

³² Цит. за: Piotrowski A., Ziolkowski M. Op. cit. — S. 104. Фактично, йдеться про наслідок, а не про причину. Скажімо, хорвати не намагаються видумувати мовні відмінності, щоб їхня мова відрізнялася від сербської, а хочуть передусім повернути в мову автохтонне, від якого відмовилися в ім'я здійснення ідеї культурної єдності з сербами, точніше, в ім'я ідеї південнослов'янської єдності.

традицію. Належність до групи пов'язується не лише з об'єктивними етнічними, історичними, культурними та політичними чинниками, а й із суб'єктивними відчуттями та символічними цінностями, які для представників спільноти має саме їхня власна спільнота, її особливості. Отже, мова є засобом і символом спільності, а також її духовним потенціалом, виразником та структурною частиною ідентичності (на індивідуальному та колективному рівнях), а тому найтісніше пов'язана з нацією.

Мабуть, тому Р. Катичич у розділі своєї монографії, присвяченому аналізу мовної ідентичності, не звертався до прикладу сербсько-хорватської мови, феномен якої надзвичайно складно пояснити, керуючись критеріями, які він висував щодо аналізу інших мов³³. Лише тоді, коли мови виокремлюються на основі власної ціннісної ідентичності, про них можемо говорити як про самостійні³⁴.

Однак мова є не лише виявом потенціалу етносу, а й інструментом духовної діяльності. Така властивість мови пов'язана з усіма мовними рівнями, але найяскравіше вона виявляється саме на рівні слова, яке викликає в свідомості мовців різновекторні асоціації, що утворюють його асоціативно-змістове поле³⁵. Деякі з таких асоціацій можуть мати національні особливості, які є наслідком різного історичного досвіду та ментальності етносу/нації навіть дуже близьких народів. Наприклад, активно вживана розгалужена система назв родинних стосунків у чорногорців пов'язана з патріархальним устроєм їхнього життя протягом віків. Тривалий час чорногорці спиралися на сім'ю, братство, що спричинило активне вживання назв, не характерних для активної комунікації навіть їхніх близьких сусідів, наприклад хорватів: *zaova* (сестра чоловіка), *jetrva* (братова жінка), *sestrić* (син сестри, племінник), *sinovac* (син брата, племінник), *sinovica* (дочка брата, племінниця), *badžanak* (назва вживається, якщо чоловіки, одружені з двома сестрами), *šura* (брат жінки) та ін.³⁶

Національні особливості мовного членування найвиразніше виявилися в етнографізмах або символах. Для будь-якого хорвата *glagoljica*, *pleter*, *šahovnica*³⁷ та інші символізують рідне та зрозуміле з дитинства явище. Засвоєння особливостей таких слів закорінює людину в історію та сучасне життя етносу, формує її національно-етнічну самосвідомість.

Національна належність виявляється також в етнокультурних (фонових) асоціаціях — *ravno polje*, *sokol*, *orao*, *gavran*, а, зокрема, *golubica*, *lastavica*, *prepelica*, *labudica* вживаються щодо жінки. Для хорватів, наприклад, характер-

³³ Оцінюючи мовну ідентичність, Р. Катичич як необхідний для цього чинник наводить належність мови конкретному етносу (*Katičić R. Novi jezikoslovni ogledi.*— Zagreb, 1986.— S. 41–64).

³⁴ *Matišić Z. Jezik i njegovi identiteti (ponešto iz hindsko-urdsoga kompleksa)* // *Suvremena lingvistika.*— Zagreb, 1990.— Br. 29–30.— S. 87.

³⁵ Детальний опис головних типів асоціацій див.: *Пінчук О.* Мова та духовний потенціал людини та етносу // *Генеа.*— 1995.— № 1.— С. 26–27.

³⁶ Ми провели опитування серед учнів другого класу гімназії м. Подгориці (Чорногорія), яке засвідчило, що зазначені назви родинних стосунків відомі всім 32 учням, 27 учнів підтвердили, що вживають їх доволі часто. Зате учні 1 класу технічної гімназії м. Карловац (Хорватія) з цих назв уживають лише *sestrić*, *sinovac*, *sinovica*. Назву *zaova* чули, але не використовують активно. Інші назви їм невідомі.

³⁷ Глаголиця — перша хорватська графіка, плетер — традиційний хорватський орнамент (у хорватів традиції розвитку їхньої мови набули символічного значення, зокрема популярними є краватки, хустинки, що прикрашаються глаголицею і плетером). *Šahovnica* (укр. «шахова дошка») — хорватський герб, який складається з 25 клітинок і має вигляд червоно-білої шахової дошки.

не порівняння жінки з ластівкою (*lastavica*) як символом плодючості та турботливості, для мусульман-босняків голубка (*golubica*) — символ праведності, миру та злагоди, і власне з нею порівнюють жінку, у хорватів сокіл (*sokol*) зазвичай — рятівник та захисник, що вбиває нападника — орла та ворона (*orao* і *gavran*). Про дитину, яка спить, матір у Чорногорії скаже: *Spava kao anđeo* («спить, як ангел»), у Сербії — *Spava kao zaklano* («спить як забита»), а в Хорватії — *Spava kao jagne* («спить, як ягня»). Усе це може бути наслідком різного історичного досвіду чи особливостей ментальності, адже тривалий період перебування сербів під османським гнітом і численні жертви, яких вони зазнали, викликав у їхніх матерів асоціацію з мертвою дитиною³⁸. У той самий час чорногорці, залишаючись незалежними, порівнювали своїх сплячих дітей з ангелами. Різними асоціаціями зумовлені етикетні фрази народів, навіть дуже близьких сусідів. Наприклад, чорногорці кажуть: *U slast! Dobro vam učnilo! S anđelima!*, серби — *Prijatno!*, а хорвати — *Dobar tek!* («Смачного!»). Усі вони (крім *S anđelima!*) пов'язані зі сприйманням органами чуття. Однак кожне побажання являє собою різний тип такого сприйняття: «Нехай те, що приймає, буде вашим» (*Prijatno!*)³⁹ або «Хай це вам дасть задоволення» (*U slast!*).

Етнокультурні асоціації викликають у хорватів, наприклад, символічні числа 7 та 12 (саме під керівництвом семи проводирів — п'яти братів (Клука, Лобела, Мухла, Косенца та Хорвата) та двох сестер (Тути і Буги) хорвати прийшли на територію, де тепер проживають; число 12 у хорватській традиційній культурі пов'язане з переданням дарчих грамот хорватськими володарями у присутності 12 свідків)⁴⁰, а в сербів і босняків ці числа таких асоціацій не викликають. Нерозвиненість або втрата етнокультурних асоціацій у того чи іншого етносу часто призводять до розриву з культурою, спричиняються до «напівкультури», що вражає окремих його представників (у них виникає своєрідний прагматизм і технократизм). І, навпаки, засвоєні через рідний фольклор, звичні з дитинства для босняків-мусульман, які проживають далеко від рідного краю, в Туреччині, асоціації відіграли важливу роль у процесі формування їхнього національного усвідомлення⁴¹. Це, наприклад, образ дівчини, яка «по рум'яних листках ніжно ступала по нерівній бруківці» чи «зелене поле» («djevojka, koja je rumenim listovina trepetala kaldrmom», «jamili se polja zelenoga»⁴². Узагалі «напівкультура» окремих представників етносу і навіть етносу в цілому може бути наслідком поверхневого, лише «функціонального» засвоєння мови як засобу спілкування. У такому випадку слова у свідомості носія мови не викликають етнокультурних асоціацій.

Чимало інших асоціацій також може бути викликано національними особливостями. Вони, зокрема, виявляються в асоціаціях за суміжністю, а ті — в семантичній валентності слів, що навіть у близькоспоріднених мовах дуже відмінна. Порівняймо вживання ненормативного в боснійській *ima li nešto za jesti* з нормативним *ima li šta za jelo* (*ima li nešto za jesti* вважається в хорватській нормою)⁴³. В умовах білінгвізму або відсутності строгої норми невідповідна семантична ва-

³⁸ Можливо, тут відчувається давньогрецька традиція, яка прийшла в Сербію з Візантії: у Гомера сон — брат смерті (Іліада, кн. 14). Пор. укр. усталений вислів *спить як забитий*.

³⁹ Давнє слов'янське значення дієслова *prijati* (*prijeti*) — «взяти, приймати» (*Майборода А. В.* Старослов'янська мова. — К., 1975. — С. 286).

⁴⁰ *Botica S.* Lijepa naša baština. — Zagreb, 1998. — S. 10.

⁴¹ *Halilović S.* Op. cit. — S. 32–37.

⁴² З боснійських народних пісень, що виконуються в Туреччині.

⁴³ *Halilović S.* Pravopis bosanskoga jezika. Priručnik za škole. — Sarajevo, 1999. — S. 29.

лентність може стати джерелом мовних помилок, що згубно впливає не лише на культуру спілкування, а й на культуру мислення, пор. босн. *vođena je rasprava po prvoj tački dnevnoga reda* замість *raspravljano je o prvoj tački dnevnoga reda* ⁴⁴.

Словотвірні асоціації, які задовольняють потребу в номінації, можуть індивідуально реалізуватися в межах словотвірної системи мови певного етносу. Наприклад, суфікс *-če* хорват використовує насамперед для творення демінутивів на позначення істот: *gušče* («гусеня»), *djevojče* («дівча»), а серб — для творення демінутивів, що є назвами речей — *прслу́че*, *ормарче*, *столче* (хорватські відповідники: *prslučić*, *ormarić*, *stolčić* — «жилеточка», «шафка», «столик»). Цікаво також, що для серба характерне частіше утворення демінутивів стосовно їжі — *pasuljče* («квасолька»), *papričice* («перчики»), а для чорногорців — щодо жінки, дівчини: *sunāšče* («сонечко»), *srećica* («щастячко»).

Пресупозиційно-оцінні асоціації, такі як *Srbīn* — добре (чи навпаки), *Bošnjak* — погано (чи навпаки), *Hrišćanin* — добре (чи навпаки), *Musliman* — погано (чи навпаки), *srpski jezik* — добре (чи навпаки), *bosanski jezik* — погано (чи навпаки) та ін. — суб'єктивні, вони виникають під впливом життєвого досвіду людини та умов її соціалізації. Однак часто саме вони стають традиційними елементами національного менталітету, зокрема національної зверхності: *Šiptar* (зневажливе називання сербами албанців), *Šokac* (зневажливе називання сербами хорватів), *ciganin*, *gedža*, *trofazni* (зневажливе називання хорватами сербів), *Mujo*, *Haso*, *balija* (зневажливо про босняків-мусульман) тощо як «фантоми» менталітету дезорієнтують етнос, провокують неадекватну поведінку та стосунки з іншими етносами.

Такі оцінні асоціації характерні для привітань та інших етикетних фраз як соціолінгвістичної категорії. З 1990 р. до наших днів у Хорватії майже усунено з ужитку привітання *«Zdravo!»* («Привіт!»), його замінено привітанням *«Bog(k)!»*, що вживається і серед друзів, і серед людей, які перебувають у нерівноправних стосунках, наприклад, студент — викладач, молода особа — старша особа (попередньо привітання *«Bog!»* вважалося місцевим, загребським, використовувалося воно лише тими, хто звертався один до одного на «ти»; у 90-х роках воно з успіхом вийшло за межі Загреба і набуло поширення в усій Хорватії). Проведене серед студентів анкетування із запитанням, що спричинило вихід з ужитку привітання *«Zdravo!»*, виявило, що для анкетованих воно має «комуністичний» відтінок (конотацію ідеологічно забарвленого, можливо незаслужено, привітання отримало з огляду на використання в комуністичних партійних структурах), а для деякого звучить навіть «якось по-сербськи») ⁴⁵. Таких асоціацій це привітання не викликає, скажімо, в Чорногорії, де широко вживається.

Пресупозиційно-оцінні асоціації в хорватів викликає й колись поширений вислів *Izraziti saučešće* («Висловити співчуття»), який повністю замінило етикетне *Izraziti sućut*. Попередній вислів сприймається як сербізм, частота його вживання за останні роки серед хорватів значно зменшилася. Це стосується й ввічливої форми *Izvinite!* («Вибачте!»), яка раніше рівноправно використовувалася в хорватів поряд з висловом *Oprostite!* Останній з початку 90-х років майже витіснив фразу *Izvinite!*, що серед хорватів набула негативної конотації. Аналогічні явища стосуються висловів *Prijatno!* і *Dobar tek!* — обидві фрази в середовищі хорватів функціонували рівноправно, тепер уживається лише *Dobar tek!*

⁴⁴ Ibid.— S. 45.

⁴⁵ Pintarić N. Pozdrav kao sociolingvistička kategorija // Riječ.— Rijeka, 2000.— God. 4. Sv. 2.— S. 38.

До речі, такі самі асоціації в хорватів викликає і сам прикметник *prijatan*, що колись використовувався як синонім до прикметника *ugodan*. У наш час прикметник *prijatan* визнано сербізмом, активно функціонує лише прикметник *ugodan*⁴⁶. Сьогодні на хорватських вулицях, у музеях та інших місцях не побачиш напису *Pažnja!* («Увага!»), його повністю витіснило слово *Pozor*, яке без застережень сприймається всіма носіями хорватської мови.

На офіційному документі громадянина Хорватії — паспорті — є лише напис *hrvatska putovnica*. Слово *putovnica* замінило спочатку поширену назву *pasoš*, що також набула тепер конотації сербізму (назву *putovnica* запроваджено з огляду на існування в минулому назви *putnica*; слово *putovnica* використовується з метою уникнути непорозумінь, зважаючи на існування омоніма *putnica* зі значенням «жінка, яка подорожує»).

Цікаво, що пресупозиційно-оцінні асоціації поширилися і на назви місяців. Хорвати майже не використовують міжнародних назв місяців, відбулася їх заміна навіть у називаннях свят. Так, 8. *Mart* та 1. *Maj* сьогодні — 8. *Ožujak*, 1. *Svibanj*. Цікаві факти щодо використання назв місяців у сучасній хорватській пресі отримані з газет і журналів, що виходили в Хорватії до 90-х років, та сучасної періодики. До 90-х років міжнародні назви використовувалися майже на 70 %, а хорватські — лише на 30 %. Сьогодні показник уживання міжнародних назв становить близько 3 %.

Сигніфікативні асоціації, тобто асоціації понять з матеріальним планом їх вираження, інколи під впливом менталітету чи історичних традицій можуть набувати національних особливостей або ставати витвором людської фантазії: *velikosrpski program*, *Velika Srbija*, *svesrpsko ujedinjenje*, *velikomuslimanska ideja*.

Асоціації, викликані внутрішньою формою слова (етимологізаційні), також по-своєму спрямовують потік свідомості мовців. Вони або полегшують сприйняття, якщо їхня внутрішня форма прозора, або перешкоджають такому розумінню, якщо внутрішня форма нечітка: хорв. *cvjetača* («цвітна капуста») від *cvijet* («цвіт, квітка») та серб. *karfiol* («запозичене слово»). Тут очевидне бажання відповідно спрямувати потік свідомості хорватів, скерувавши їх до прозорості семантики місцевої лексики, лежить в основі тенденції до застосування в хорватській мовній практиці автохтонних засобів.

Отже, у розгалуженій системі асоціацій утворюється своєрідне лексичне «макрополе мовної ментальності»⁴⁷ етносу/нації, і в просторі цього поля здійснюється його/її духовна діяльність. Певні типи таких асоціацій перебувають або можуть бути під впливом національних особливостей і створювати оригінальний фонд для духовної діяльності нації, забезпечуючи таким чином збільшення загальнолюдського духовного потенціалу. Результативність духовної діяльності нації значною мірою визначається станом розвитку її мови та майстерним володінням нею її носіїв. Тому, на думку В. М. Русанівського, «сус-

⁴⁶ Така пресупозиційно-оцінна асоціація щодо давньослов'янського значення «приємний» може бути викликана негативним ставленням до дублетів. Щодо ж до слова *prijatan*, то тут відіграла роль його деетимологізація у свідомості мовців протягом історії розвитку мови: первісно *присмний* — «те, що приймаю, стає моїм» (суто фізіологічне сприймання, від *prijati* / *prijēti*), *ugodan* — «такий, який є приємним». Згодом у слові *prijatan* з'явилася додаткова сема — «приємне фізіологічне сприймання», а попередня поступово втратилась (згадаймо в Сенеки: «Усе, що гарно сказане, — моє»), тобто значення стало повністю адекватним значенню *ugodan*, тому його вихід з ужитку не спричинить жодних проблем для мовців.

⁴⁷ Почепцов О. Г. Значч. праця. — С. 113.

пільство завжди дбає про те, щоб його члени користувалися мовою не лише спонтанно, не тільки як даним від природи даром, а свідомо, як знаряддям найповнішого розкриття своєї особистості»⁴⁸.

(Львів)

L. P. VASYLYEVA

NATIONAL AND CULTURAL IDENTITY AND ETHNOCULTURAL ASSOCIATIONS

The article deals with systematic analysis of facts of cognate languages — Serbian, Croatian, Bosnian, and Montenegrin — conducted at the lexical level, which gave us a possibility to show a number of divergent phenomena connected with associations that constitute associative and semantic field of the word. Of these, we took into account symbols, ethnocultural, presupposition and evaluative, and significative associations by adjacency, word formation, etc. connected with national differences of the speakers of these languages, differences in their culture, mentality, and agreement with different approaches to formation of lexical basis of their language.

Keywords: national community, culture, language, national and cultural, and linguistic identity, ethnocultural associations.

⁴⁸ Русанівський В. М. Культура мови, думки, почуттів // Культура української мови / За ред. В. М. Русанівського.— К., 1990.— С. 5.

РОЗМОВНІ ЕЛЕМЕНТИ В НАУКОВОМУ МОВЛЕННІ: ВИПАДКОВІСТЬ ЧИ ЗАКОНОМІРНІСТЬ? _____

У статті йдеться про роль розмовних елементів в українськомовних наукових текстах. Не будучи органічною частиною наукового стилю, ці елементи, однак, помітно збагачують його виражальні можливості. Зокрема, дають змогу називати нові явища, загострювати увагу читача, створювати в тексті атмосферу довіри, виражати схвальну або критичну авторську оцінку.

Ключові слова: науковий стиль, розмовне мовлення, взаємодія стилів.

Уживання розмовних, а тим паче просторічних чи фамільярних елементів у науковому тексті зазвичай кваліфікують як стильову помилку, спричинену мовною «глухотою» автора. Підкреслена книжність має свої підстави: вона відображує офіційні умови, в яких відбувається наукова комунікація. А офіційність у мовленні саме й утворюється сполученням книжних і нейтральних засобів при цілковитому усуненні розмовних¹. Інша підстава полягає в тому, що оскільки наукова картина світу багато в чому відрізняється від повсякденної, наукове мовлення теж має істотно відрізнитися від розмовного. Не випадково науковий стиль великою мірою сформувався як антипод розмовно-побутового стилю.

Уважається, що завдяки книжності мова науки набуває чіткішої стильової визначеності. Природно, міркував Б. Гавранек, коли наукова тема в популярному викладі звільняється від термінології й передається, хоча б частково, словами розмовної мови. Тож і не менш природно, коли повсякденна чи побутова тема в науковому викладі замість розмовної лексики викладається спеціальною мовою^{1 2}. (Ми не зовсім згодні з цією думкою, бо з першого не обов'язково випливає друге. Наводимо її тільки тому, що вона добре ілюструє хід мислення противників розмовності в науковому мовленні.) У такий спосіб з мови науки усувається суб'єктивізм щодо предмета викладу. Л. В. Щерба застерігав: «Якщо хтось у серйозній книзі напише *фагоцити уминають мікробів*, це буде безглуздо й недоречно»³. Як уважав учений, стилістично недоречно вживання слів руйнує стильову будову мови, після чого вона починає нагадувати розладнаний музичний інструмент. Відмінність лише в тому, що інструмент можна швидко налаштувати, а стильова будова формується століттями. Таким чином, книжність «захищає» науковий текст від чужостильових укрплень, а це начебто полегшує його написання та сприйняття.

¹ *Троянская Е. С. Лингвостилистическое исследование немецкой научной литературы*.— М., 1982,— С. 80, 93.

² *Гавранек Б. Задачи литературного языка и его культура // Пражский лингвистический кружок : Сб. статей.*— М., 1967.— С. 359.

³ *Щерба Л. В. Избранные работы по русскому языку.*— М., 1957.— С. 139.

Книжність додає науковому мовленню ще й термінологічної визначеності. Навіть коли термін виникає на основі живомовної лексики (*вага, вартість, сила, струм, чутливість*), його значення згодом уточнюється, термінізується й часом настільки переінакшується, що починає суперечити вихідному побутовому значенню (пор. економічні терміни: *негативна дохідність, приріст збитковості, мінусовий приріст*). Оскільки наукова мова, на протигагу усно-розмовній, передбачає більший ступінь свідомого втручання, книжність полегшує процеси термінологічного регулювання та нормотворення.

Із факту належності наукового стилю до книжних стилів часом роблять поспішний висновок, що для нього природними є виключно книжно-писемні елементи, а усно-розмовних, відповідно, слід усіляко уникати як чужостильових і небажаних. Стаття чи монографія, написана жваво, образно, з розмаїттям природних інтонацій, не переобтяжена громіздкими зворотами, декому здається недостатньо серйозною. А дехто взагалі закликає випікати з академічних текстів «розпеченим залізом» і найменші натяки на розмовність: «Те, що можливе й навіть потрібне в науково-популярному тексті, в науковому неприпустиме. Наукове мовлення стало справжнім антиподом розмовного: жодна власне розмовна конструкція (або слово) в науковому тексті неможлива. Це абсолютний закон»⁴.

Чи не надто категорична теза? Адже цей «антирозмовний» закон, по суті, забороняє науковцям послуговуватися розмаїттям виражальних засобів. Навіщо така суворя регламентація? Адже обмеженість мовних ресурсів може свідчити не лише про стильову витриманість, але й про збідненість словника, невміння різноманітиту виклад. І. Я. Франко колись іронізував, що сухість філології лежить не так у ній самій, як в особах деяких філологів⁵. Те саме стосується й сухості історичних розвідок: «...Чимало українських істориків не є природними носіями рідної мови, і це призводить до певної “книжності”, скутості їхнього стилю, себто до послуговування загальниками, а не знахідками живого мовлення»⁶.⁷ виходить парадокс: ми гадаємо, що книжність — перевага наукового стилю, а за нею часом криється банальна недорікуватість.

Теза про підкреслену офіційність наукової комунікації теж сумнівна. Адже де вона, ця офіційність, побутує? Передусім — у стосунках між начальником і підлеглим, між представником влади і звичайним громадянином. Яка її мета? Підтримати дистанцію, показати, що співрозмовники посідають різні щаблі в ієрархії влади. Для ділового мовлення офіційність виправдана, це його стилетворча риса. А от навіщо дистанція в науковому тексті? Адже тут автор і читач — рівноправні комунікативні партнери, обопільно зацікавлені у співпраці.

Нехудожні стилі почали підпадати під вплив канцелярської стихії від ХУІІІ-ХІХ ст. — у міру того, як розростався бюрократичний апарат. Апогей цього впливу припадає на минуле століття, коли в умовах тоталітаризму державна бюрократія підім'яла під себе чи не всі ділянки громадського життя. Демократія ж кладе всевладдю канцеляриту край. Сьогодні на перший план виходять суто практичні чинники: швидкість сприйняття, повнота розуміння, легкість спілкування¹. «Розкнижнення» й «орозмовлення» — ці тенденції актуальні нині для багатьох літературних мов. Звісно, науковий стиль і далі має лишатися стриманим, діловитим, але певна невимушеність йому аж ніяк не завадить.

⁴ Липтева О. А. Как пишут ученые // Русская речь. — 1995. — № 2. — С. 62.

⁵ Франко І. Я. Зібрання творів : У 50 т. — К., 1982. — Т. 33. — С. 231.

⁶ Яковенко Н. Вступ до історії. — К., 2007. — С. 286.

⁷ Непийвода Н. Ф. Мовні засоби інформаційного комфорту // Наук. зал. Ін-ту журналістики, — К, 2002, — Т. 7, — С. 95.

Далі, чи завжди розмовна мова науково неточна? Далеко не завжди. По-перше, точність наукового мовлення не зводиться лише до книжно-термінологічної строгості. Точності досягають також, спираючись на контекст, фонові знання читачів. По-друге, наукове мислення має бути не тільки точним, а й гнучким, що вимагає своїх виражальних засобів. Саме живомовні звороти й дають змогу гнучко передавати тонкі відтінки й примхливі переходи думки. Добре про це сказав видатний філолог і філософ О. Ф. Лосєв: «Розмовне мовлення — наш невичерпний золотий запас. Це треба розуміти, цінувати, цим треба вміло послуговуватися. Шкода, що мої книжні редактори полюбляють за розмовними слівцями та зворотами, викорінюють їх як будяки. Не розуміють! Адже популярно, белетристично викладений предмет не стає від цього менш науковим»⁸. Живі інтонації, іронічні судження, в'дливі зауваги, якими пересипані тексти О. Ф. Лосєва, — справжній мовний артистизм.

Навіть у математиці, щоб простежити думку співрозмовника, недостатньо лише мови формул — потрібна й звичайна розмовна мова: «Повного мірою сила неформалізованої та формалізованої символічної мов виявляється лише при їх сумісному використанні»⁹. Група французьких математиків, які публікувалися під псевдонімом Бурбакі, карбувала терміни за допомогою давньогрецьких коренів, але також і зі звичайних слів. Дарма що це «примусило најжачитися багатьох шанувальників традицій, які заледве припускали, щоби *брусом* або *кулею* називалося те, що раніше мало назву *паралеліпипеда* або *гіперсфероїда*»^{10 11}. Досвід французів доводить, що за бажання в живій мові можна віднайти немало засобів для позначення науково-технічних понять, які зазвичай називають за допомогою запозичень¹².

Науковий текст у своїй основі є книжно-писемним, і коли в нього вкраплюють, як яскраву цяточку, розмовні слова чи звороти, виникає стильовий контраст. Останній підвищує експресивність розмовних елементів, допомагаючи виконувати їхню функцію — глибше розкрити зміст, засвідчити ставлення автора, переконати читача. І не варто вбачати тут стильову помилку! «Стильові норми, — вважав М. М. Пилинський, — мають характер заборони тільки у випадках несвідомого їх порушення. Доцільне, свідоме використання елементів інших стилів, підпорядковане меті висловлення, сприймається як цілком природне урізноманітнення мови, спрямоване до основного завдання: найкраще і найпереконливіше розкрити певну думку»¹².

Ніхто не сперечатиметься з тим, що розмовність доречна в науково-популярній літературі. Тут вона допомагає налагодити контакт автора з читачем, знімає в останнього психологічний бар'єр, а головне — полегшує сприйняття. А хіба в суто наукових творах не треба налагоджувати контакт, полегшувати сприйняття? Треба. То чому ж тут її вважають аж такою недоречною?

Домірне сполучання книжних і розмовних елементів позбавляє написане гнітючої монотонності. Книжне мовлення, що наближається до усного, стає невимушеним і зрозумілішим. Згадаймо: коли ми хочемо розтлумачити свою думку іншому, мимоволі будемо фразу з цілковитою природністю, вносячи в неї

⁸ Лосєв А. Ф. Держание духа. — М., 1989. — С. 352-353.

⁹ Гнеденко Б. В. О математике. — М., 2000. — С. 23.

¹⁰ Дьедонне Ж. О деятельности Бурбаки // Успехи математических наук. — 1973. — Т. 28. Вып. 3. — С. 210.

¹¹ ЁііетЫе Р. Аи зесоигз, АЙіепа! Ёе іагґоп сіеа зсіенсез. — Pariz, 1996. — Р. 89.

¹² Пилинський М. М. Розмовна лексика в писемних стилях сучасної української літературної мови // Взаємодія усних і писемних стилів мови. — К., 1982. — С. 67.

живі, промовисті інтонації. Саме цього й треба домагатися на письмі: «Це надійні ліки проти склеротичного змертвіння синтаксису літературної мови, проти того, щоб вона перетворювалася в далеку від життя, підкреслено книжну, штучну»¹³:

«А найважливіша логічна помилка полягає у твердженні, що коли ми прирівнюємо конституцію до фенотипу, то будь-яка особливість повинна бути названа конституціональною. Ну, а якщо ми прирівнюємо конституцію до генотипу, — хіба кожна фенотипічна особливість є конституційною?» (Богом.¹⁴,155), «Нове уніатське духовенство, яке згодом відіграло важливу роль у поширенні національної культури серед народу, на той час ще не визріло. Сільські священники були і вбогі і мало освічені, то що вже говорити про їхню паству?» (Русан., 146), «В елліністично-римську добу, коли великі діяння предків покрив морок століть, а покійників не розпитаєш, народилася компілятивна історія» (Яков., 230), «Творам елліністичних і римських компіляторів неабияк поталанило: з падінням Римської імперії їхні тексти самі набули статусу джерела, і в такій функції завдають клопоту сучасним історикам до сьогодні, бо ж їди знай, де Полівій, Плутарх, Лівій чи Светоній фантазують, а де оповідають ме ез ещєніісБ ѣеуеѣен» (там же).

Дехто вважає, що залучати в науковий виклад книжні елементи варто тільки тоді, коли це зумовлено комунікативною доцільністю¹⁵. У цьому є резон, бо надмірна книжність, крім того, що ускладнює сприйняття, робить текст нежиттєздатним. Академік А. Ю. Кримський (палкий прихильник розмовності в науковому стилі) доводив: «А візьміть якого-небудь Державіна, що не має ще й сто год, як він помер, а вже його мова дихає мертвеччиною навіть для інтелігентів. Виходить: хто бажає, щоб і нащадки могли його читати, нехай держиться морфології, синтакси і фразеології чистісінької народної, а хто такої претензії не має, нехай собі пише, як йому зручніше»¹⁶. Звісно, наукові твори, на думку вченого, мають тимчасову вартість, а вузьке коло їхніх читачів не злякає жодна мертвість у мові. Через це він допускав «трохи штучної, та зате точної і вигідної мови». Утім, було б краще, «щоб і в науці писати зовсім так, як говорить народ!»¹⁷.

Ясно, що сьогодні ми не можемо піддатися на цей радикальний заклик, бо він зводить нанівець стильовий розподіл літературного мовлення. Але думка про те, що розмовна мова може (і повинна) впливати на наукову, недалеко від істини. Бо зближення книжно-писемних і усно-розмовних стилів — загальномовна закономірність, якщо не універсалія.

У своїй історії різні літературні мови (польська, сербська, турецька) проходили етап рішучого звільнення від закріплених книжних елементів і плідного зближення з народнорозмовною стихією. У минулому столітті такий етап пережила і японська літературна мова: успадкована надскладна давньописемна система, архаїзоване словництво добряче гальмували її поступ. Подолати розрив можна було тільки шляхом демократизації. Для цього японські лінгвісти заглибились у вивчення усного мовлення, маючи на меті виробити рекомендації для «поліпшення мовного існування нації» (із цих досліджень і постала відома «Школа мовного існування»). Унормована в такий спосіб японська мова значно розширила сферу застосування.

¹³ Чуковская Л. К, В лаборатории редактора.— 2-е изд.— М., 1963.— С. 61.

¹⁴ Список скорочень див. у кінці статті.

¹⁵ Непійвода Н. Ф. Мова української наукової технічної літератури (функціонально-стилістичний аспект) : Автореф. дис.... д-ра філол. наук.— К., 1997.— С. 32.

¹⁶ Кримський А. Ю. Про нашу літературну мову // Кримський А. Ю. Твори : У 5 т.— К., 1973.—Т. 3,—С. 131.

¹⁷ Там же.

Українська літературна мова, як ми знаємо, сформувалася на народній основі. На цих же засадах мав би постати і її науковий стиль. Але оскільки впродовж кількох століть він з відомих причин не міг розвиватися безперервно-еволюційним шляхом, українські вчені були змушені взоруватися переважно на зразки наукової прози російської літературної мови, яка за походженням є глибоко книжною. Нині ж, коли українська наукова мова спинається на власні ноги, розправляє плечі й упевнено долає стильову залежність від інших мов, вона мала б відновити життєдайні зв'язки з розмовним мовленням.

Коли розмовна лексика стає в пригоді? Передусім тоді, коли треба назвати явища, які ще не мають термінологічних позначень:

«З'ясовано, що увесь поведінковий репертуар, який використовують студенти з метою суміщення навчання і роботи, можна розбити на дванадцять груп, які, в свою чергу, поділяють на три поведінкові стратегії: *трудоги, ловкача й нероби*» (Демб., 10), «Під час організації перерв слід враховувати те, що *безладдя і біганина, галас і крик* погано впливають на дітей, не дають відпочинку нервовій системі, призводять до надмірного збудження» (Бойко, 33), «Немає доказів, якими можна було би переконати читача, що один письменник великий, а другий незначний, або й взагалі *нездача*. Тому трапляються читачі, які вважають Кафку незрозумілим і тому *нудним*» (Чиб., 299), «Олег Ляшко — відомий український політик, лідер Радикальної партії України та колишній член партії “Батьківщина”, колишній журналіст, а зараз знаний за схильністю до епатажу. Його поведінка часто нагадує *блазенаду чи клоунаду*, тому і сприймається як засіб політичного піару» (Завал., 74).

Деякі живомовні слова з часом стають повноправними термінами. Так, у 1990-ті роки термінологізувався іменник *суржик* зі значенням «мішане українсько-російське мовлення». На наших очах цей процес відбувається з прикметником *нікчемний* (пор. *юридично нікчемний законопроект*). Ще кілька прикладів термінологізації розмовної лексики:

«Втім, *судова тяганина* і спрямований проти неї “остаточний термін” були характерними для феодального права багатьох країн того часу» (Музич., 206), «Геронтогенез та його основні закономірності. Періодизація життя людей похилого віку: *передстаречий, старечий, післястаречий, старезний вік*» (Колеси., 5), «До цього списку можна додати й такі характерні риси постмодерної культури, як: відсутність правил та ідеалів, синтез та синкретизм, еkleктизм та мозаїчність, іронія, ігровий стиль, естетизація *бридкого та побутового ...*» (Стан., 141), «Шкірна *сверблячка* зменшилась або зникла зовсім у 74 % пацієнтів із внутрішньом'язовим уведенням препарату і у 69 % хворих із внутрішньовенним шляхом введення “Гептралу”» (Черн.-Кушн., 102; пор. нейтральний термін *свербіж*).

Власне, тенденція до зближення норм усного й писемного різновидів нашої літературної мови була помічена ще в 1970-х роках: «З одного боку, варіанти писемної мови в першу чергу сприймаються як нормативні й поширюються в розмовній мові. З другого — йде відмирання застарілих, суто книжних форм, не властивих розмовній мові»¹⁸. Уже ближче до нашого часу Ст. Гайда зафіксував «інвазію» усності, неофіційності, неформальності в мову польської науки, надто гуманітарну¹⁹.

Процес орозмовлення дається взнаки навіть у російській літературній мові (при всій книжності її походження). Тут діє цікава традиція: постійно відходити від жорстких норм, не доходячи, однак, до неправильностей. Серед іншого, це виявляється в певному взаємопроникненні стилів. Зразками гарного невимушеного мовлення вважають, з одного боку, писемне мовлення з відступами від

¹⁸ Пилинський М. М. Проблеми культури української мови на сучасному етапі // Мовознавство. — 1979. — № 3. — С. 11.

¹⁹ Оа/іа 8і. ішгук паик ішташзїуспусь // Роїагсгупна 2000. Ог^бгіе о зіаніе і^гука па рггеіотіе іузцісіеі. — Кракоу, 1999. — 8. 25.

норм у бік розмовного і, з другого—усно-розмовне мовлення з відступами в бік книжно-писемного²⁰.

Справді, як суто книжні слова увиразнюють і деавтоматизують усну бесіду, так і вкраплені в науковий текст живомовні елементи дозволяють ефективно загострити, уяскравити важливу думку, створити обстановку довіри, зацікавити читача:

«Так, наприклад, для ПЛЕС типу *Yigieh*, зазвичай вибирають ширину, яка складає 4 СВВ стовпчика. Вузли розташовані *пліч-о-пліч*, а тому необхідний модуль може бути розташований в окремому місці (позиції) з достатньою кількістю вільних вузлів» (Дун.-Тих., 242), «На жаль, “уседержавного” осмислення цих визначальних позицій не відбулося, що і спричинило постійні хитання і *шархання* з боку в бік із наміром “*намацати*” те, що могло б відродити інноваційну структуру країни» (Спас.-Фат., 98), «Без глибокого аналізу того, що зроблено й досягнуто в минулому, без постійного осмислення теоретичної спадщини немислима науково-дослідна робота взагалі, у дослідженні проблем виховання всебічно розвиненої особистості забуття історичного аспекту призвело б до *дилетантства* й *кустарщини*» (Сухомл., 58), «На очах у глядачів сліпий інвалід війни перетворюється на *хвацького* парубка-новобранця, який міняє фізичну сліпоту на соціальну сліпоту, піддавшись загальним мілітаристським настроям, що виривали напередодні війни» (Луч., 186), «В умовах, коли банківський сектор ще повністю не *оговтася* після фінансової кризи, яка розпочалась у 2008 році, пошук дієвих механізмів зниження банківських ризиків є надзвичайно актуальним» (Корн., 353).

Не цурався розмовної стихії й такий майстер наукової прози, як Ю. В. Шевельов. Характеризуючи роль письменників і мовознавців у становленні української літературної мови, він сміливо вдавався до розмовних дієслів, так наче ці діячі — герої художнього твору:

«Абстрактна лексика — це те, що найбільше цікавило П. Куліша в тих мовних джерелах старовини, які він розшукав і до яких *жадібно припадав*» (Шев., 2003, 27), «І. Нечуй-Левицький *бурчав* на нове покоління, вбачаючи в його відриві від села тільки негативне явище» (там же, 57), «Потебня *слухно сміявся* з констатованого Житецьким нібито постійного власного українській мові в її фонетичному розвитку нахилу до голосного і» (Шев., 2002, 16-17), «Він *радо підхоплює* формулу Щерби про “абстракції прамов”» (там же, 51-52), «...Потрібна була велика обережність і старання перевірка висновків Ганцова. За це *взялася* Курило. Передусім вона взялася вивчати найдалше на північ висунені українські говірки» (там же, 19).

Нарешті, чималий потенціал мають розмовні засоби для передачі критичного ставлення автора до світогляду, позицій, оцінок, методів і підходів інших дослідників:

«Щоб нейтралізувати *осоружний* етнонім у старих текстах, російські дослідники фальшують, переробляючи термін “русин” на притаманну їхній мові прикметникову форму “русский”» (Нак., 124), «Будь-яка критика, зокрема, й конструктивна з боку незаангажованих експертів, сприймається як політична гра, чи навіть *вихватки* фінансованих чужоземними державами “підривних” елементів» (Ясько, 154), «До того ж поціновувачами порцеляни в усі часи були освічені заможні люди, а в революційній Україні подібні “міщанські” *вибрики* аж ніяк не вігалися» (Рев., 209), «На думку деяких підприємців, корпоративна культура — це “*панські витребеньки*”, які викликають надмірні вимоги з боку підлеглих, а результати можна досягти “*витисканням соків*” із підлеглих без відповідної компенсації» (Лаг., 91).

У запалі гострої полеміки дехто дозволяє собі вдаватися навіть до просторічних, а то й лайливих слів:

«Не хочеться навіть припуститися думки, що досвідчений учений вважає свою аудиторію (читачів журналу) за *недоумків*, не спроможних самостійно зіставляти факти і оцінювати висновки, зроблені на їх базі» (Ситн., 268-269).

²⁰ Степанов Ю. С. Константи : Словарь русской культуры.— 3-е изд.— М., 2004.— С. 254-255.

Отже, розмовні елементи в науковій прозі—явище, хоч і не дуже поширене, але закономірне. Вони щедро збагачують виражальні можливості, і якби ми використовували їх сміливіше, наші тексти були б незрівнянно дієвішими. «Канцелярський стиль, — зазначала Н. Ф. Непийвода, — стає анахронізмом, а отже, перешкоджає ясності та спричиняє дискомфорт. Не варто боятися “пускати” у професійну сферу форми, властиві живій мові. Експресивна й лаконічна народна мова не “зіпсує” стилю, а, навпаки, зробить його комунікативно повноцінним»²¹.

Інша річ, треба відчувати стильові межі. Офіційності в науковому тексті має бути не більше, ніж справді потрібно. Важлива не так офіційність, як відсутність розв’язності, фамільярності. А отже безпосередньо-невимушений виклад можна вважати доречним. З іншого боку, не слід удаватися в іншу крайність — ставити між науковою та розмовною мовами знак рівності. Для другої, наприклад, властиві стрибки думки. Цього переймати ніяк не можна: науковий виклад має лишатися строго послідовним і систематичним. Розмовні слова, звороти слід застосовувати з тактом і смаком. Якою мірою український науковий текст допускає живомовні елементи — тема спеціальних дослідів. Відповідь на це питання дасть змогу уникати як надмірного віддалення, так і надмірного зближення наукового та розмовного стилів.

Як краще використовувати засоби розмовної мови? Д. С. Лихачов радив уявляти майбутнього читача і, ведучи з ним бесіду, записувати її текст. Потім записи треба підкоротити, викреслити недоречності розмовної мови (повтори, неточні, просторічні вислови). У результаті наукова праця стиснеться, але збереже живі інтонації, а головне — в ній відчуватиметься присутність слухача²². Текст стане і точним, і виразним. Він якнайповніше, якнайдохіддивіше передасть те, що хотів сказати автор.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Богом.	— <i>Богомолець О. О.</i> Вибрані праці.— К., 1969.— 422 с.
Бойко	— <i>Бойко О. О.</i> Оздоровчо-виховне значення організованої перерви у режимі навчального дня учнів початкових класів // Вісн. Чернігів, нац. пед. ун-ту.— Сер. «Педагогічні науки». Фізичне виховання та спорт.— 2014.— Вин. 118,—С. 32-34.
Демб.	— <i>Дембіцький С. С.</i> Теоретична валідизація в соціологічному дослідженні: методологія та методи: Автореф. дис.... канд. соц. наук.—К., 2011.— 16 с.
Дун.-Тих.	— <i>Дунець Р. Б., Тиханський Д. Я.</i> Дослідження часткової реконфігурації ППШС // Радіоелектронні і комп’ютерні системи.— 2009.— № 6.— С. 240-244.
Завал.	— <i>Завальська Л. В.</i> Мовленнєва поведінка українських політиків конфліктно-агресивного типу (на матеріалі політичних ток-шоу) // Філологічні студії,— 2013,— Вин. 4,— С. 71-78.
Колеси.	— <i>Колесникова В. Ф.</i> Робоча програма навчальної дисципліни «Геронтопсихологія».— К., 2012.— 27 с.
Кори.	— <i>Корнієнко О. В.</i> Впровадження трансфертного ціноутворення в українських банках та його наслідки // Наук. зал. Нац. ун-ту «Острозька академія»: Сер. «Економіка».— 2012.— Вил. 19.— С. 353-356.
Луч.	— <i>Лучик О.</i> Проблематика і поетика п’єси Юри Зойфера «Еді Лехнер заглядає в рай» // Новітня філологія.— 2008.— № 10 (30).— С. 175-193.
Музич.	— <i>Музиченко П. П.</i> Боротьба із судовою тяганиною за статутами Великого князівства Литовського // Актуальні проблеми держави і права.— 2007.— Вин. 36.— С. 206-210.

²¹ *Непийвода Н. Ф.* Мовні засоби інформаційного комфорту.— С. 95.

²² *Лихачев Д. С.* Письма о добром.— М., 2006.— С. 66.

- Наг. — *Нагорняк Г.* Вплив корпоративної культури на подолання конфліктів на підприємстві як важливий напрямок забезпечення ефективності праці менеджера // Соціально-економічні проблеми і держава.— 2010.— Вип. 1.— С. 83-93.
- Нак. — *Наконечний Є.* 77. Украдене ім'я: Чому русини стали українцями. — 4-е вид.— Л., 2004.— 351 с.
- Рев. — *Ревенко 77.* Художньо-стильові особливості українського радянського фарфору // Українське мистецтвознавство: матеріали, дослідження, рецензії: 36. наук, праць.— К., 2008.— Вип. 8.— С. 207-211.
- Русан. — *Русанівський В. М.* Історія української літературної мови.— К., 2001.— 392 с.
- Ситн. — *Ситник К. М.* Теоретичні й дискусійні питання ботаніки в Україні на сучасному етапі // Укр. ботан. журн.— 2008.— Т. 65. № 2.— С. 263-273.
- Спас.-Фат. — *Спасибо-Фатєєва І.* Необхідність трансформації українських вузів для запровадження інноваційної моделі приватно-державного партнерства // Вісн. Академії правових наук України.— 2008.— № 2.— С. 97-105.
- Стан. — *Станіславська К.* До питання структурної організації та змістового наповнення спецкурсу // Освіта дорослих: теорія, досвід, перспективи.— 2013.— №6,—С. 141-146.
- Сухомл. — *Сухомилинський В. О.* Вибрані твори : У 5 т.— К., 1976-1977.
- Черн.-Кушн. — *Чернова В. М., Кушнір І. Е.* Патогенетичні механізми і терапевтичні аспекти внутрішньопечінкового холестазу при хронічних захворюваннях печінки // Суч. гастроентерологія.— 2013.— № 6.— С. 100-107.
- Чиб. — *Чибізова Т. В.* Метафоричність стилю Франца Кафки та проблеми перекладу // Наук. зал. Нац. ун-ту «Острозька академія» : Сер. «Філологічна».— 2010,—Вип. 15,—С. 297-303.
- Шев. 2002 — *Шевельов Ю. В.* Портрети українських мовознавців.— К., 2002.— 132 с.
- Шев. 2003 — *Шевельов Ю.* Внесок Галичини у формування української літературної мови.— К., 2003.— 160 с.
- Яков. — *Яковенко Н.* Вступ до історії.— К., 2007.— 376 с.
- Ясько — *Ясько Р. О.* Актуальні проблеми державної політики щодо розвитку кадрового потенціалу в гуманітарній сфері // Держ. управління: теорія та практика,—2013.—№ 2,—С. 151-156.

Р. О. ЯКІ, ТИКУ

СОІАО<21ЛАІЛ8М8Ш АСАБЕМС БІ8СОШ8Е: СНАІЧСЕ ОК КЕСШ.АКІТУ?

ТЪе агііісе беаІ8 \уііБ біе гоіе оГ соііоціаі еіетепіз іп Цкгаініап асабетіс іехіа. №1 Ёеіп\$ ап іпіе\$га1 раті оГ йіе асабетіс бізоиґзе, йіезе еіетепіз, ііоуеуег, зі\$нійсапбу епгісЬ ііз ехпреззіуе гевоиґсе8. Іп рагіісіаг, іБеу таке іі розвібіе Іо саіі а пелу рЪепотепоп, Росів йіе геабег'з айепгіоп, сгеаіе ап аітозрЪеге оГ ігізі, апб ехпрезз а РауогаБІе оГ сгіїісаі аніБог'з аззевзтепі.

Key\уогбз: асабетіс бізоиґзе, зрокеп іап\$на\$е, іпіегасгіоп зіуіез.

ОЙКОНІМІКОН УКРАЇНИ: МИНУЛЕ Й СЬОГОДЕННЯ (на матеріалі Тернопільщини)

У статті розглянуто особливості становлення фрагмента ойконімікону Тернопільської області від часу першофіксації до сьогодні, проаналізовано основні структурно-дерииваційні й номінаційні типи назв поселень регіону, встановлено, що характерною рисою ойконімів Тернопільської області є наявність багатьох назв, утворених за архаїчними словотвірними моделями, що вказує на давній характер заселення цього терену.

Ключові слова: апелятив, антропонім, етимологія, ойконім, перша писемна згадка, структурно-словотвірний тип.

Дослідження історії будь-якого регіону обов'язково передбачає вивчення історії його культурного освоєння, яка, безперечно, відбивається в назвах поселень. Саме тому ойконіми — це своєрідні мовні пам'ятки, які, крім власне мовних, містять також історичні, географічні й етнографічні відомості. Розкрити їх можна за допомогою спеціальних ономастичних студій. Історико-етимологічне дослідження назв хуторів, сіл, селищ, міст, містечок — одне з пріоритетних завдань не лише української чи слов'янської, а й світової ономастики загалом, адже назви населених пунктів, виникаючи в різні періоди історії того чи іншого регіону, акумулюють надзвичайно багату інформацію про особливості заселення конкретного терену, а саме: про етнічний склад першопоселенців, специфіку їхньої матеріальної і духовної культури, особливі прикмети топооб'єктів, названих відповідними ойконімами тощо.

Становлення української ойконімної системи відбувалося протягом багатьох століть. Кожний регіон України в цьому розумінні не схожий на інші. Один, наприклад, належить до старожитніх, де люди селилися з давніх-давен, другий — не має такої історії, в освоєнні третього відбувалися перерви. Отже, важливе значення для формування ойконімікону певного краю мають час і спосіб його заселення. У пропонованій розвідці досліджуємо формування ойконімної системи Тернопільщини, яка належить до давно заселених територій у межах України. Про це свідчить, зокрема, значна частка літописних ойконімів, писемно зафіксованих ще в часи Київської Русі й Галицько-Волинської держави, як-от: *Збараж, Кременець, Теребовля, Шумськ* (ЕСЛГНПР¹, 73, 151, 157, 175), а також реалізація в ойконімії регіону архаїчних словотвірних моделей, мотивація багатьох ойконімооснов давніми українськими (слов'янськими) апелятивами й іменами, які з огляду на їхню мовно-історичну характеристику можна віднести до лексики праслов'янського або ранньоукраїнського мовного фонду.

¹ Список скорочень див. у кінці статті.

Тернопільщина розташована на заході України, межує з п'ятьма областями (Хмельницькою — на сході, Івано-Франківською (частково) та Чернівецькою — на півдні, Івано-Франківською (частково) та Львівською — на заході, Рівненською — на півночі). Територія краю належить до трьох історично-етнографічних земель України: Волині (Північна Тернопільщина), Галичини (західні райони), Поділля (східні терени). У межах сучасної Тернопільської області налічується 17 районів (Бережанський, Борщівський, Бучацький, Гусятинський, Заліщицький, Збаразький, Зборівський, Козівський, Кременецький, Лановецький, Монастирський, Підволочиський, Підгаєцький, Тербовлянський, Тернопільський, Чортківський, Шумський), 1022 села, 17 містечок і 18 міст (АТУ, 2012, 312). Територія Тернопілля заселялася поступово й у різні часи. У процесі її освоєння людиною не було якихось значних перерв. Для того щоб наочніше уявити етапи заселення цього регіону, необхідно вдаватися до короткого історичного екскурсу.

Дослідники відзначають, що заселення цього наддністрянського краю (Дністер — основна водна артерія, притоки якої формують гідрографічну мережу Тернопільщини) сягає в глибину тисячоліть. Цьому сприяли і своєрідний місцевий ландшафт (горбистий рельєф переходить у пологісті схили прирічкових терас), і багата природа, і родючі землі². Так, зокрема, територію Поділля (частина сучасної Тернопільської області) люди почали освоювати ще в добу раннього палеоліту (близько 300 тис. років тому). У пізніші часи тут локалізують нащадків високорозвиненої трипільської культури, а вже з поч. I тис. н. е. Середню Наддністрянщину заселяють ранньослов'янські племена, що надійно підтверджують археологічні пам'ятки (лише на території Заліщицького р-ну проживало кілька племен дакійського походження³). Узагалі Волинь і Поділля з рубежу і перших століть н. е. стають важливим ареалом проживання корінного слов'янського населення⁴. Фактично з того часу й надалі якихось чужорідних елементів у середовищі місцевих, слов'янських, мешканців не зафіксовано, що й зумовило відповідно стабільність тут мовно-історичних процесів, які, зрозуміло, не могли не відбитися на словникові тутешніх жителів, зокрема в такій його частині, як топонімія.

У першій половині X ст. ці терени, заселені переважно тиверцями й уличами, потрапляють у сферу впливу Київської Русі, у складі якої були понад 200 років. У середині XII ст. Тернопільщина входила до складу Галицької й Волинської земель: у межах Волинської землі було Шумське князівство (існувало нетривалий час) із центром у Шумську, а Галицької — Тербовлянське (центр у Тербовлі) й Звенигородське (нині м. Звенигород Бучацького р-ну), з 1199 р. — до Галицько-Волинського князівства⁵. З 1340 р. колишня Червона Русь, куди входила й Тернопільщина, потрапляє під владу Польщі. Відтоді землі краю перебувають у складі Речі Посполитої. 1434 р. створено Руське та Подільське воєводства. У межах Руського воєводства терени тодішньої Тернопільщини стали частиною Галицької землі, Галицького й Тербовлянського повітів (АТУУ, 21, 25). До По-

² *Винокур І. С.* Історія лісостепового Подністров'я та Південного Побужжя (від кам'яного віку до середньовіччя). — К.; О., 1975. — С. 3.

³ *Наулко В. І., Перковський А. Л.* Етнічна історія Поділля // Поділля: історико-географічне дослідження / Артюх Л. Ф., Галушок В. Г., Балтарович З. Є. та ін. — К., 1994. — С. 34–35.

⁴ *Баран В. Д.* Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. — К., 1972. — С. 4; *Будзиля В. Й.* Етническая карта Восточной Европы первой пол. I тыс. н. э. // Становление раннефеодальных славянских государств : Материалы науч. сессии пол. и сов. историков (Киев, 1969 г.). — К., 1972. — С. 23.

⁵ *Гуменюк С. К.* Як складалася територія Поділля // Тези доп. Поділ. історико-краєзнавчої конф. (жовтень 1965 р.). — Хмельницький, 1965. — С. 48.

дільського воєводства входила тільки південна частина нинішньої Тернопільської області⁶. Проте не всі землі Тернопільщини в першій чверті XV ст. підпорядковувалися Польщі, частина з них перебувала в юрисдикції Великого князівства Литовського (ідеться про Волинь, у складі якої було Кременецьке намісництво; АТУУ, 25). Таке розмежування території досліджуваного регіону не було тривалим у часі — лише до 1569 р. (Люблінська унія). Відтоді Тернопілля входить лише до Польського королівства⁷. На землях, підпорядкованих Польщі, активно впроваджувано польське й німецьке (магдебурзьке) право, що давало можливість розширювати давні міста й села (найдавніші поселення виникли в тих місцях, де в князівську добу були закладені так звані городи) й зводити нові⁸. Такі кроки влади спонукали людність заселяти зазначені терени. Принагідно зауважимо, що великі землевласники, для того щоб привабити нових поселенців, надавали їм різні пільги, звільняючи нові села й селища на 10–20 років від сплати різних податків, що й зумовило виникнення поселень на зразок *Воля, Волиця, Слобода, Слобідка*⁹. Щоправда, густина населення Тернопільщини того часу не була рівномірною. На демографічну ситуацію регіону істотно вплинув воєнно-політичний чинник. Починаючи з кінця XV ст., принаймні частина Тернопілля (його північні райони) перебувала в зоні постійних нападів татар, що спричинило появу значної кількості пустих селищ. Населення краю, щоб запобігти винародовленню, споруджувало або укріплювало замки, які повинні були відбивати навалу чужинців¹⁰. У наступні століття внаслідок численних воєнних конфліктів на територію Тернопільщини активно переселяються мешканці суміжного Подільського воєводства (особливо це стосується другої половини XVII ст., коли Річ Посполита воювала з Османською імперією¹¹). Однак уже після 1699 р., коли турки повернули Речі Посполитій територію Поділля, яким володіли з 1672 р., спостерігаються зворотні процеси переселення сюди селян і міщан з Руського і Волинського воєводств (наприкінці XVII ст. ці терени, порівняно з іншими українськими землями, були найкраще залюднені), куди входила значна частина Тернопільщини. Нових мігрантів приваблювали широко практиковані подільськими магнатами, які повернулися до своїх володінь, слободи, про що вже йшлося¹². Однак такі переміщення населення не могли вплинути на вже сформований ойконімікон досліджуваної території (до речі, значна частина назв поселень у західній частині Поділля, куди входила й Тернопільщина, історично засвідчена вже в другій половині XIV — першій половині XV ст.¹³). Подальші суспільно-політичні пертурбації в регіоні, зумовлені, зокрема, поділами Польщі (1772 р. Австрія захопила південно-захід-

⁶ Крикун Н. Границі Подольського воєводства в XV–XVIII веках // Крикун М. Подільське воєводство у XV–XVIII ст.: Статті і матеріали.— Л., 2011.— С. 39.

⁷ Крикун М. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV–XVIII ст. Кордони воєводств в світлі джерел.— К., 1993.— С. 180.

⁸ Редька Я. П. Формування регіональних топо- (ойконімічних) систем із погляду діахронії // Студії з ономастики та етимології. 2004 / Відп. ред. О. П. Карпенко.— К., 2004.— С. 150.

⁹ Кордуба М. Земля свідком минулого. Географічні назви як історичне жерело.— Л., 1924.— С. 8.

¹⁰ Волянук І. Ойконімія Північної Тернопільщини XVI ст. // Наук. зап. Терноп. нац. пед. ун-ту. Сер. «Мовознавство».— Тернопіль, 2011.— Вип. 2(19) 2008–1(20) 2011.— С. 175.

¹¹ Крикун М. Стан заселеності Подільського воєводства наприкінці XVII ст. // Крикун М. Подільське воєводство у XV–XVIII ст.— С. 379.

¹² Там же.— С. 399–400.

¹³ Білецька О. Поділля на зламі XIV–XV ст.: до витоків формування історичної області.— О., 2004.— С. 198.

ні й частково західні частини Кременецького повіту; 1793 р. частина Тернопільщини (північні райони) перейшла до Росії¹⁴), не позначилися помітно на вже усталеній ойконімній системі Тернопілля. Лише в ХХ ст. назви поселень краю, як й інших регіонів України, зазнали потужного впливу тодішньої радянської ідеологічної системи, що спричинило появу численних штучних ойконімів, не пов'язаних з попередньою історією регіону¹⁵.

Попередній екскурс в історію Тернопільщини мав на меті проілюструвати давність її заселення. Яскраве підтвердження цього — широка представленість в її оніміконі архаїчних словотвірних моделей назв поселень: 1) первинні відапелятивні ойконіми (напр.: *Нивра, Скалат*); 2) похідні з формантами **-ьн-, -ець-, -иця**, основи яких характеризували різні топографічні риси навколишньої місцевості (напр.: *Кременець, Зарваниця, Глинна, Кальне*); 3) відтопонімні деривати із суфіксом **-ськ-** (напр.: *Торське, Угорськ, Шумськ*); 4) утворення із суфіксом збірності **-ьје** (напр.: *Залісся, Залужжя*); 5) давні топографічні композити (напр.: *Звенигород, Ридодуби*); 6) деривати з індивідуально-присвійним суфіксом ***-їь** (напр.: *Жизномир, Збараж, Сураж*); 7) посесиви із суфіксами **-ів** (**-ев-, -ов-**), **-ин** (напр.: *Зборів, Перемилів, Почаїв, Космирин, Слов'ятин*); 8) множинні утворення від патронімів на **-ич** (напр.: *Гиновичі, Ярославичі*); 9) родові назви на **-и** (напр.: *Дуліби, Горигляди*); 10) похідні від групових локальних назв на **-ани / -яни** (напр.: *Бережани, Добрівляни, Шумляни*). Звичайно, перелік словотвірних моделей, представлених в ойконіміконі Тернопільщини, не обмежений наведеними структурами. Тут наявні й інші, хронологічно пізніші, наприклад: відапелятивні назви на **-ц(і), -ів-ц(і), -ин-ц(і)**, похідні з формантом **-ів-ка** тощо. Найпродуктивнішими структурно-словотвірними типами в системі ойконімів досліджуваної території є посесивні утворення із суфіксами **-ів** (**-ев-, -ов-**), **-ин-**, присвійно-відносні деривати на **-ів-ка**, похідні від назв мешканців на **-ани/-яни** й **-ц(і), -ів-ц(і), -ин-ц(і)**. Схарактеризуємо кожний із згаданих структурних типів ойконімів Тернопільщини, починаючи з найдавніших утворень.

1. До найдавніших ойконімів, як стверджував С. Роспонд, треба віднести відапелятивні топографічні назви, не ускладнені спеціальним топонімним формантом¹⁶. Їхні основи мотивовані особливостями місцевого ландшафту, що насамперед впадали у вічі першопоселенцям. Із таких ойконімів на терені Тернопільщини можна назвати *Вікно* (Гусятинський р-н), *Града* (Кременецький р-н), *Нивра* (Борщівський р-н), *Обич* (Шумський р-н), *Скалат* (Підволочиський р-н) та ін. Для частини цих назв зафіксовано їхні апелятивні відповідники, що чітко вказують на мотивацію доонімної семантики таких ойконімів, наприклад: *вікно́* 'місце в болоті, не заросле водоростями; місце, де вирує вода' (ЕСУМ, 1, 398), що є континуантом праслов'янської лексеми-метафори **okъno* (ЭССЯ, 32, 45–47); *града* (діалектне ствердіння *p*) < *гряда* 'смуга гір' < псл. **gręda* (ЕСУМ, 1, 608); *обич* < *обіч* < *обоч* 'схил' (ЕСУМ, 1, 194) < псл. **obbočь* (ЭССЯ, 26, 111). Інші ойконіми цієї моделі в процесі своєї еволюції втратили зв'язок з апелятивною лексикою (вона не відбита в сучасних загальнономовному і діалектному словниках). Це відповідно свідчить про їхню архаїку. Для таких назв способом лінг-

¹⁴ Крикун М. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV–XVIII ст. — С. 67, 71.

¹⁵ Бучко Д., Бучко Г. Характеристика номінації поселень давно і новозаселених територій України (на матеріалі ойконімії Тернопільщини та Миколаївщини) // Наук. зап. Терноп. нац. пед. ун-ту. Сер. «Мовознавство». — Тернопіль, 2011. — Вип. 2(19) 2008 – 1(20) 2011. — С. 119.

¹⁶ Роспонд С. Структура и стратиграфия древнерусских топонимов // Восточнославянская ономастика / Отв. ред. А. В. Суперанская. — М., 1972. — С. 12.

вістичної реконструкції можна відновити праформу й імовірну семантику. Зазначене стосується, зокрема, ойконімів *Нивра*, *Скалат*.

Нивра (Борщівський р-н). Назву поселення вперше згадано 1498 р. у формі [*Нивра Велика*] (Сіцінський, 99). Ойконім пояснюємо як фонетично вторинну форму від **Невра*, що, на нашу думку, є лексико-семантичним дериватом від зниклого географічного апелятива **nevъra < *nevъrěti* (псл. **vъrěti* ‘кипіти, вирувати’: ст.-сл. *въръти* ‘кипіти’, друс. *въръти* ‘т. с.’, укр. діал. *врїти* ‘варитися, кипіти’¹⁷). Для реконструйованого **nevъra* допускаємо, як можливу, семантику **‘вода, яка не вирує’* (у такому разі ойконім **Невра*, напевно, вторинний щодо незасвідченого мікрогідроніма). Пропоновану семантику підтверджують позамовні дані: поселення *Нивра* розташоване на березі *Збруча*, в основі ж цього гідроніма вбачають місцевий географічний апелятив **збруч < збручі* ‘болотисті луки’, що цілком виправдано щодо мотивації первинної семантики, адже на берегах цієї річки ще й досі наявні островці давніх боліт. Болото, як відомо, це застоювана вода, тобто така, що не вирує. Пор. також формально ідентичний гідронім *Невра* в басейні Оки (Смолицкая, 223). Можлива й інша версія тлумачення назви **Невра* — як метатезної форми від **Нерва*. На ймовірність такої структури вказує рос. діал. *нерва* ‘залишки після витопленого воску’ (СРНГ, 20, 141). Форму **Нерва* вважаємо дериватом від апелятива **нерва* ‘така, що не рве’ < *не рвати*. Відновлена семантика також могла характеризувати болотисту водойму (згодом назва гідрооб’єкта перейшла за суміжністю на прилегле поселення). Схожу мотивацію доонімної семантики ілюструє, очевидно, укр. гідронім *Нерва́ч* у басейні Дніпра (СГУ, 380) як контрастивний стосовно таких назв водойм: *Ірва* (басейн Стиру) < **Ръва*¹⁸, *Рвач* у басейні Дніпра (там же, 458). Обидві етимологічні версії пояснення структурно-семантичних зв’язків основи назви *Нивра* однаково ймовірні, оскільки спираються на гідрографічну характеристику місцевості, де локалізований цей ойконім¹⁹.

Скалат (Підволочиський р-н). Перша писемна згадка про ойконім датована 1512 р. (без вказівки на словоформу; Томчук, 19). Назва не має підтримки на апелятивному ґрунті. На нашу думку, етимологію цього ойконіма можна з’ясувати у зв’язку з топографією довколишньої місцевості: поряд із поселенням височіє три скелі (Мороз, 62). Крім цього, тут пролягає ще й Товтровий кряж (Тернопільщина, 100). Це дає підстави порівнювати корінь назви *Скалат* з лексемами *скала* ‘великий камінь, скеля’, *скал* ‘крутий схил гори’ (ЕСУМ, 5, 262). Отже, з погляду морфемної будови *Скалат < Скал-ат*. В основі цього ойконіма вбачаємо субстантив **скалат* ‘який має скелі’, ‘стосовний до скель’ < *скал-ат(ий)* — дериват із суфіксом *-ат-* (підкреслює ознаку, виражену кореневою морфемою) від *скала*, так як *горбатий < горб*.

2. Назви, апелятивна основа яких оформлена суфіксами *-н-*, *-ець*, *-иця*, також можна вважати топографічними з погляду семантики їхніх твірних основ, оскільки значна частина з них виникла способом онімізації апелятивів на позначення характерних ознак довколишньої місцевості. На терені Тернопільщини зазначені структурні типи представлені ойконімами *Кременець*, *Мишанець*, *Зарваниця*, *Глинна*, *Кальне* та ін.

¹⁷ Черниш Т. О. Слов’янська лексика в історико-етимологічному висвітленні (гніздовий підхід).— К., 2003.— С. 178.

¹⁸ Шульгач В. П. Праслов’янський гідронімний фонд (фрагмент реконструкції).— К., 1998.— С. 237–238.

¹⁹ Вербич С. Неври на ойконімній карті України: версії, гіпотези // Вісн. Прикарпат. нац. ун-ту ім. В. Стефаника : Філологія.— Івано-Франківськ, 2011.— Вип. 29–31.— С. 98–99.

Власні географічні назви (особливо гідроніми) із суфіксами **-ець**, **-иця** поширені не лише в Україні, але й в усій Славії²⁰. Ойконіми з цими формантами можна трактувати або як деривати онімного рівня: у цьому разі вони похідні від якогось твірного топоніма (пор., наприклад, потік і село *Мишанець* у Старосамбірському р-ні Львівщини (СГУ, 381) і ліс *Мишаний*, відзначений там же — ОКІУМ), або як утворення, що виникли в результаті онімізації відповідного апелятива із суфіксами **-ець**, **-иця** на позначення певної географічної семантики (часто через посередництво суміжного мікротопоніма, гідроніма), пор., наприклад: укр. *бистриця* ‘бистрина річки’ (Дзензелівський, 116), діал. *студениць* ‘джерело’ (Онишкевич, 2, 262) < *студенець*. З погляду семантики топонімооснови серед ойконімів на **-ець**, **-иця** переважають назви, що характеризують різноманітні географічні прикмети навколишньої місцевості²¹. Цю думку промовисто ілюструють подані нижче ойконіми.

Кременець (райцентр; літописна форма *Креманийць*; ЕСЛГНПР, 73). Назва мотивована географічним апелятивом *кременець*, *крем'янець* ‘крем'яна, кам'яниста ділянка землі’ (Бучко, 1999, 38), на реальність функціонування якого в минулому вказують також інослов'янські відповідники: хорв. *Kremenac* — назва полонини, слн. *kremenec* ‘кремінь’, слс. *kremenec* ‘гірська порода з кременем’, п. *krzemieniec* ‘кам'яниста дорога; кремінь’ < псл. **kremēnъsь* (ЕССЯ, 12, 116).

Мишанець (Зборівський і Тереховлянський р-ни). Пам'ятки фіксують ойконім із 1463 р. — *Мишанец* (АКЛС, 54). Цю назву можна трактувати як дериват із суфіксом **-ець** від імовірного твірного топоніма *Мишаний*(-а, -е) або ж як утворення від незасвідченого апелятива **мишанець* (< **mъšanъ(jь)*) (ЕССЯ, 21, 13) ‘порослий мохом’.

Зарваниця (Тереховлянський р-н). Писемні джерела засвідчують цю назву з 1436 р. (Тернопільщина ІМС, 3, 263–264), у 1550 р. — *Zarwanica*²². В основі ойконіма вбачаємо апелятив **зарваниця*, що виник у результаті субстантивації (за допомогою суфікса **-иця**) ад'єктива *зарваний* (пор. укр. гідроніми *Зарваний* у басейні Пруту л. Дунаю; похідний *Зарванець* на Закарпатті (СГУ, 207); на основі наведених назв білоруська дослідниця Т. М. Богоедова відновлює гідронімний архетип **Zarъvanъ(-a, -o)*²³ < *зарвати*, значення якого переконливо ілюструє діал. *зърва* ‘урвище, брила землі’ (ЕСУМ, 5, 36). На підставі викладеного для апелятива **зарваниця* можна відновити семантику **‘місце, де зарвана земля’*. На підтримку запропонованої версії наведемо спільнокореневі назви гідро-

²⁰ Ковалик І. І. Словотворча будова української топоніміки (назви населених пунктів із суфіксом **-иц-я** (**-ици-я**)) // Питання українського мовознавства. — Л., 1960. — Кн. 4. — С. 137–143; Трубачев О. Н. Названия рек Правобережной Украины : Словообразование. Этимология. Этноинтерпретация. — М., 1968. — С. 171; Ćurčić D. Neki hidronimijski formanti / Hidronimi sa suf. **-ica** u Snoj Gori i pribaltiku izm. Visle i Odre // Hydronimia Słowiańska : Materiały z IX konferencji Komisji Onomastyki Słowiańskiej przy Międzynarodowym Komitecie Słowistów (Mogilany, 1986). — 1989. — S. 184–195; Domański J. Staropolskie nazwy Bystrycy (Бистриці) i jej dopływów // Onomastica. — 1972. — R. 17. — S. 83–84; Rzetelska-Feleszko E. Polskie nazwy miejscowości z suf. **-ica** // Studia z filologii polskiej i słowiańskiej. — 1974. — T. 13. — S. 43–53; Rzetelska-Feleszko E. Wielkopolskie nazwy geograficzne z suf. **-ica** do końca XVI wieku. I. Nazwy miejscowości // Slavia Occidentalis. — 1977. — T. 34. — S. 83–89.

²¹ Борек Г. К проблеме восточнославянских топонимов на **-ица** // Восточнославянская ономастика : Материалы и исслед. / Отв. ред. А. В. Суперанская. — М., 1979. — С. 160–161.

²² Худаш М. Українські карпатські і прикарпатські назви населених пунктів (від апелятивні утворення). — Л., 2006. — С. 101.

²³ Богоедова Т. Н. Отглагольная лексика в гидронимии славян: названия, мотивированные глаголами **rъvati* // Актуальные вопросы славянской ономастики : М-лы II Междунар. науч. конф. (Гомель, 11–12 ноября 2004 г.). — Гомель, 2004. — С. 19.

об'єктів, як-от: п. *Wyrwanica, Przerwanica* (басейн Вісли), укр. *Ірваниця* в басейні Дніпра ²⁴.

Назви з формантом **-н-** (**-ьн-**), за словами польського ономаста Г. Борка, належать до найдавнішого шару слов'янських топонімів і пов'язані з відповідними апелятивними прикметниками ²⁵. Здебільшого це утворення неонімного рівня деривації, тобто похідні від апелятивних аналогів, у складі яких суфікс **-ьн-** указував на відносність ознаки, вираженої твірною основою.

Глинна (Козівський р-н). Назва відома з 1502 р. у формі *Glynna* (Czapla, 74). Ойконім утворений, найімовірніше, способом трансонімізації ідентичного мікротопоніма на зразок **Глинна* (місцевість) з подальшою еліпсизацією опорного складника. В основі назви — прикметник *глинний* < *глина*.

Кальне (Зборівський р-н). Перша згадка про ойконім сягає 1448 р. — *Kalne* (Czapla, 95). Назва поселення мотивована прикметником *кальний(-е)* 'брудний, нечистий' (Грінченко, 2, 211) ~ 'болотистий' < *кал* 'болото' (Грінченко, 2, 208). Внутрішню форму ойконіма (можливо, первісно аналогічної назви суміжного гідрооб'єкта) мотивувала ознака **'поселення на заболоченій місцевості'*. Ойконімі відповідники відзначені в різних регіонах України (АТПУ, 165). На давність таких утворень указує їхній спільнослов'янський ареал (ЕССЯ, 9, 129).

3. Назви поселень із прикметниковим суфіксом **-ськ-** (крім пізніх радянської доби) належать до відтопонімних дериватів. Формант **-ськ-**, приєднуючись до певної твірної основи, указував на пов'язаність відповідної назви із суміжним топооб'єктом. Ойконіми, оформлені цим суфіксом, відзначені в різних слов'янських ареалах. На давність таких утворень на Тернопільщині вказує, зокрема, літописна назва *Шумськ* (1149 р.) (див. далі).

Торське (Заліщицький р-н). Назва відома з 1440 р. (Тернопільщина ІМС, 2, 209), у XVI ст. — *Torskie* (Крикун, 2011, 197). З огляду на функцію суфікса **-ськ-** ойконім можна вважати дериватом від незасвідченого топоніма **Тор(а, у)*, мотивованого, ймовірно, укр. *тор* 'уторована дорога' (Грінченко, 4, 275), 'колія' < псл. **torъ* (ЕСУМ, 5, 602). Малопереконливою видається версія М. Л. Худаша, який пов'язував цю назву з антропонімом *Торко* ²⁶, оскільки за умови такого зв'язку ойконім мав би форму *Торків(-ова, -ове)*.

Угорське (Шумський р-н). Писемні джерела датують ойконім з 1545 р. — з *Угорского* (ЛМ, 586). Досліджувана назва має паралелі в інших регіонах України та за її межами: урочище *Угорське* поблизу Києва, назва поселення *Угорская* (*УГор*) в колишній В'ятській губ. Росії, ойконім *Ugorsko* на півдні Славії (Боснія і Герцеговина). Як слушно зазначає І. М. Железняк, для словотвірної аналізу ойконіма *Угорськ(-а, -е)* показовий зв'язок з назвою *УГор* (варіант російського ойконіма), пор. ще мікротопонім *Угор* на Чернігівщині, *Угор'е* в Білорусі. Наведені назви постали внаслідок лексикалізації й онімізації первинного словосполучення у *гор(у)* 'біля гори (гір)' ²⁷. Аналізований ойконім *Угорськ(-е)* можна пояснювати і як утворення із суфіксом **-ськ-** від імовірного **Угор(а, у)* або ж **Угорка*.

²⁴ Там же. — С. 18–19.

²⁵ Борек Г. Восточнославянские топонимы с формантом **-ьн-** // Восточнославянская ономастика / Отв. ред. А. В. Суперанская. — М., 1972. — С. 90.

²⁶ Худаш М. Українські карпатські і прикарпатські назви населених пунктів (утворення від відапелятивних антропонімів). — Л., 2004. — С. 349.

²⁷ Железняк І. М. Київський топонім *Угорське* та споріднені утворення // Студії з ономастики та етимології. 2010 / Відп. ред. І. В. Єфименко. — Луцьк, 2010. — С. 51–52.

Шумськ (місто-райцентр). Як уже зазначалося, ойконім належить до літописних назв. Прикметно, що протягом тривалої історії (перша писемна згадка — 1149 р. — *к Шумську*; ЕСЛГНПР, 175) цей ойконім не змінив своєї первісної форми. Непереконливою вважаємо версію С. Роспонда, який пов'язував назву *Шумськ* із псл. **šuma* 'ліс'²⁸. Вірогіднішим видається зв'язок ойконіма *Шумськ* із назвою гідрооб'єкта на зразок *Шума, Шумка, Шумок* < шум 'піна, яка утворюється на воді під час швидкої течії', шуміти 'текти із шумом' (Грицак, 80). Цілком можливо, що таку паралельну назву мала раніше р. Вілія, на берегах якої розташований *Шумськ*.

4. На території Тернопільщини відзначені назви поселень, у складі яких виокремлюємо давній суфікс збірності -*ъје*, як-от *Залисся, Залужся* та ін. Про архаїку цієї моделі свідчать відповідні апелятиви, поширені в різних слов'янських регіонах, наприклад: укр. *заріччя* 'долина за потоком', бр. *зарэчча* 'простір за річкою', п. *zarzeczcie* 'земля, місцевість по той бік річки', слц. *zarieście* 'т. с.'; укр. *загір'я* 'місце за горою', бр. *загор'е* 'місце біля гори', рос. *загорье* 'місце за горами', серб., хорв., слн. *zaborje*, ч. *záhoří*, слц. *záhorie* 'т. с.'²⁹. З огляду на наявність апелятивів із суфіксом -*ъје*, тотожних із власними географічними назвами, ойконіми з цим формантом можна кваліфікувати як такі, що постали способом онімізації відповідних загальних лексем, або ж на основі перенесення за суміжністю ідентичних назв місцевостей³⁰.

Залисся (Чортківський р-н). Писемні пам'ятки фіксують цю назву з 1622 р. у формі *Zalesie* (Крикун, 2011, 189). Ойконім пояснюють як результат лексикалізації та онімізації словосполучення *за лісом*³¹. З іншого погляду, *Залисся* < *залисся* 'узлісся' (ЕСУМ, 3, 265): 'поселення на узліссі'.

Залужся (Зборівський р-н). У писемних джерелах ойконім уперше згадано в 1444 р. (ІМСТ, 311), 1463 р. як *Залужє* (AKLS, 54). У контексті викладеного вище цю назву трактуємо як результат онімізації географічного апелятива *залужся* 'місцевість за лугом (лугами)' (пор. укр. *залужся* 'низовина'; ЕСУМ, 3, 297).

5. До давніх словотвірних моделей східнослов'янських ойконімів С. Роспонд справедливо відносив композитні топографічні утворення³². Хронологія цих дериватів сягає праслов'янських і глибше часів³³. Це двохосновні назви зі сполучним голосним або без нього, наприклад: *Білгород, Вишгород, Стародуб*. Семантика таких ойконімів мотивована значенням їхніх складників.

Звенигород (Бучацький р-н). На Тернопільщині засвідчений ще один *Звенигород* — у Борщівському районі, однак ця назва не первісна для позначуваного поселення, оскільки датована лише першою чвертю XVII ст. До цього часу село називалося *Дзвиняче* (*Zwiniacze*; Крикун, 2011, 200). Щодо першого ойконіма, то його, напевно, треба ідентифікувати зі *Звенигородом Червенським*, згаданим у літописі 1086 р.³⁴ Топонімі аналогії відомі на Київщині, а також у Болгарії, Ро-

²⁸ Роспонд С. Структура и стратиграфия древнерусских топонимов // Восточнославянская ономастика / Отв. ред. А. В. Суперанская. — М., 1972. — С. 68.

²⁹ Шульгач В. П. Праслов'янський гідронімний фонд (фрагмент реконструкції). — К., 1998. — С. 324, 326.

³⁰ Buczek D. Українські конфіксальні ойконіми на загальнослов'янському фоні // Z badań nad polsko-ukraińskimi powiązaniami językowymi / Pod red. D. Buczki, M. Łesioła. — Lublin, 2003. — S. 112.

³¹ Худаш М. Українські карпатські і прикарпатські назви населених пунктів (відпелативні утворення). — С. 96.

³² Роспонд С. Знач. праця. — С. 52.

³³ Sędzik W. Z problematyki prasłowiańskich kompozycji : Studia z językoznawstwa słowiańskiego / Pod red. F. Sławskiego, H. Mieczkowskiej. — Kraków, 1995. — S. 191–194.

³⁴ Роспонд С. Знач. праця. — С. 52.

сії, Польщі (ЕСЛГНПР, 62). Дослідники, правильно трактуючи структурні складники назви **Zv̋nigordъ* < **zv̋n-* (< **zv̋nĕti*) і **gordъ*, не одностайні щодо її внутрішньої форми.

1. С. Роспонд пропонував дві версії стосовно походження цього ойконіма: 1) на час наближення ворога в місті «дзвонили», оповіщаючи всіх його мешканців про загрозу; 2) у межах міста були церкви з дзвіницями³⁵.

2. Із першою версією С. Роспонда погоджувався автор «Етимологічного словника російської мови» М. Фасмер (Фасмер, II, 86).

3. В. П. Нерознак препозитивний компонент топоніма *Звенигород* виводив від дієслова *звеніти* зі значенням 'текти з шумом'. Згідно з такою логікою, первинна семантика цієї назви, ймовірно, пов'язана з гідронімоосною *Зв̋н-*³⁶.

4. М. Л. Худаш, критично проаналізувавши версії попередників, запропонував свою: *Звени-* — імператив від *звонь* 'звук'. Відповідно *Звенигород* — це 'місто, яке звучить своєю славою'. М. Л. Худаш, на нашу думку, помилково отожднював літописний *Звенигород* (між Серетом і Збручем) із *Звенигородом* у Пустомитівському р-ні Львівської області, адже рр. Серет і Збруч (притоки Дністра) локалізовані на території Тернопільщини, а не Львівщини³⁷. На наш погляд, найпереконливішою є версія про мотивацію ойконіма *Звенигород* значенням 'місто, де дзвонять, оповіщаючи поселенців про наближення ворога'. Пояснення назви у зв'язку з гідронімом *Звинач* (*Дзвизнач*) менш імовірно з огляду на чітку мотивацію в цьому разі семантики лише першого складника ойконіма *Звенигород* (таке тлумачення, напевно, зумовлене пізнішим зближенням із згаданою гідронімоосною, що, до речі, й засвідчив ойконім *Звенигород* у Борщівському р-ні). Крім цього, у часи середньовіччя назви міст, похідні від гідронімів, мали у своєму складі суфікс *-ськ-*, що підтверджують такі ойконіми, як *Мінськ*, *Полоцьк* (аналогічну думку висловлював і М. Л. Худаш³⁸). Гіпотеза про походження складника *зв̋н-* (*Звен-*) від іменника *звонь* 'звук' некоректна через те, що імперативні форми утворюються від дієслів, а не від іменників.

Ридодуби (Чортківський р-н). У писемних джерелах назва цього поселення відома з 1600 р. (без зазначення словоформи; Тернопільщина ІМС, 3, 496). Ойконім, найімовірніше, утворений унаслідок трансонімізації ідентичного мікротопоніма, в основі якого незасвідчений сучасними джерелами апелятив-компонент **ridodub(u)*, для якого можна припускати праслов'янську архаїку з огляду на фонетичну й морфемну структуру складника *rid-* < *pid-* < **rĕd-*, який уважаємо рефлексом нерозширеного суфіксом *-ьк-* прикметника **rĕdъjь* 'рідкий'. Відновлена лексема **rĕdodqbъ(y)* позначала, напевно, *'дубове рідколісся'. Пропонована реконструкція — органічне доповнення до системи лексичних реліктів з препозитивним компонентом **rĕd-*, представлених здебільшого у сфері антропонімії³⁹.

6. На окрему увагу заслуговують назви поселень, утворені за словотвірними моделями з різними формантами на позначення належності певній особі. З кількісного погляду в ойконіміконі Тернопільської області їх, порівняно з іншими структурними групами, найбільше. Серед цих дериваційних типів виокремлюємо назви поселень з індивідуально-присвійним суфіксом **-jь*, посесиви на

³⁵ Там же.

³⁶ Нерознак В. П. Названия древнерусских городов. — М., 1983. — С. 76–77.

³⁷ Худаш М. Українські карпатські і прикарпатські назви населених пунктів (відапелятивні утворення). — С. 108, 109.

³⁸ Там же. — С. 108.

³⁹ Шульгач В. П. Реконструктивні можливості антропонімії // Актуальні питання антропоніміки // Відп. ред. І. В. Єфіменко. — К., 2005. — С. 251–252.

-ів- (-ев-, -ов-), -ин. Хронологічно найдавнішими утвореннями правильно вважають ойконіми з формантом *-їь. Це загальнослов'янська модель, початок формування якої сягає ще праслов'янського періоду (перша половина I тис. н. е.⁴⁰). Вона була продуктивною до XIII–XIV ст.⁴¹. Зазначений суфікс приєднувався переважно до двочленних особових імен (комполітів), а також до їхніх скорочених форм — гіпокористиків.

Жизномир (Бучацький р-н). У писемних джерелах назва представлена з 1457 р. як *Zysnomirz*⁴². Щодо начебто пізньої, як для моделі із суфіксом *-їь, першої фіксації ойконіма, то треба мати на увазі певну її умовність, адже відносно пізні засвідчення назви поселення в писемних джерелах не завжди відбиває реальний час її постановки, що найчастіше зумовлено станом джерел того часу. На думку польського мовознавця З. Бабики, перша письмова згадка щонайменше на 7–8 століть відділяє топонім від часу його виникнення⁴³. Назва *Жизномир* утворена за допомогою індивідуально-присвійного суфікса *-їь від давнього композита *Жизномиръ*, відображеного також в іменникові західних слов'ян, пор., наприклад, чеське особове ім'я *Žiznomir*⁴⁴.

Домаморич (Тернопільський р-н). Початково ойконім мав форму **Домамиръ*, на що вказує його фіксація в 1241 р. — *Домамира пещера*⁴⁵. Це означає, що колись поряд із селом була печера якогось *Домамира*, який, очевидно, і заснував тут поселення. Отже, в основі назви давнє слов'янське особове ім'я *Домамиръ*⁴⁶, оформлене суфіксом *-їь, яке можна порівнювати (перший компонент) з такими антропонімами: *Домаборъ*⁴⁷, *Домажиръ*, *Домагостъ*⁴⁸.

Збараж (місто-райцентр). Первісна назва поселення *Збыражъ* (1211 р.; ЕСЛГНПР, 151) — дериват із суфіксом *-їь від антропоніма *Збырадъ* < **Избырадъ* (пор. формально подібне друс. *Избыгневъ* < **jъzbygněvъ*; ЭССЯ, 9, 19) із закономірними фонетичними змінами на давньоукраїнському ґрунті -дж- > -ж-. На поширеність особової назви *Збырадъ* у слов'янському іменникові вказує, зокрема, його чеський аналог *Sbyrad*⁴⁹.

Передмірка (Лановецький р-н). Сучасна назва вторинна щодо первісної *Передмир(ь)*, уперше відзначеної 1463 р.⁵⁰ — утворення із суфіксом *-їь від композита **Передмиръ*, на реальність якого вказують формально споріднені особові назви з аналогічним препозитивним складником: п. *Przedbor*, *Przedślaw* (Rymut, II, 306).

⁴⁰ Бучко Д. Г. Архетипічні утворення назв на -їь в ойконімії Покуття // Українська історична та діалектна лексика : 36. наук. праць. — К., 1995. — С. 138–139; Безлай Ф. Назвотворчий процес у словенській мові // Повідомлення Української ономастичної комісії / Відп. ред. К. К. Цілуйко. — К., 1967. — Вип. 4. — С. 14; Rzetelska-Feleszko E. Nazwy miejscowe // Polskie nazwy własne: encyclopedia. — Warszawa ; Kraków, 1998. — S. 204.

⁴¹ Селищев А. М. Труды по русскому языкознанию. Язык и общество. Т. 1. Язык и общество / Сост. Б. А. Успенский, О. В. Никитин. — М., 2003. — С. 390; Rzetelska-Feleszko E. Związki i różnice językowe na obszarze Pomorskie-Wielkopolskim w świetle nazw miejscowych // Onomastica. — 1989. — R. 33. — S. 14.

⁴² Купчинський О. А. Двочленні географічні назви України на *-їь : Матеріали до укр. топонім. словника // Питання історії української мови / Відп. ред. Л. Л. Гумецька. — К., 1970. — С. 119.

⁴³ Лучик В. В. [Рец. на:] Babik Zbigniew. Najstarsza warstwa nazewnictwa na ziemiach polskich w granicach wczesnośredniowiecznej Słowiańszczyzny. — Kraków, 2001. — 762 s. // Студії з ономастики та етимології. 2005 / Відп. ред. В. П. Шульгач. — К., 2005. — С. 280.

⁴⁴ Худаш М. Л., Демчук М. О. Походження українських карпатських і прикарпатських назв населених пунктів (відантропонімії утворення). — К., 1991. — С. 70.

⁴⁵ Купчинський О. А. Зазнач. праця. — С. 119.

⁴⁶ Худаш М. Л., Демчук М. О. Зазнач. праця. — С. 67.

⁴⁷ Купчинський О. А. Зазнач. праця. — С. 118.

⁴⁸ Худаш М. Л., Демчук М. О. Зазнач. праця. — С. 19, 67.

⁴⁹ Там же. — С. 121.

⁵⁰ Купчинський О. А. Зазнач. праця. — С. 121.

Сураж (Шумський р-н). Назва поселення відома з кінця XIV ст. (ІМСТ, 608), 1545 р. — з *Сурожа* (Поліщук, 49). З того часу й до наших днів ойконім не зазнавав якихось помітних змін. Назва мотивована давнім антропонімом *Сурадъ*⁵¹, ускладненим суфіксом *-jъ, що зумовило подальші фонетичні зміни в групі -dj- > -ж-.

Старий Ярослав (нині с. Жабинці Гусятинського р-ну). У писемних пам'ятках ойконім відзначений з 1469 р. як *Stary Jarosław*⁵². Сучасна назва (як паралельна до давнішої) починає функціонувати з 1565 р., остаточно замінивши колишню в XVII ст. (Ляскоронский, 14). Ойконім *Ярослав* постав із *Ярославль* < *Ярославъ* + суфікс *-jъ з фонетичною зміною -vj- > -вл-.

Крім наведених вище ойконімів Тернопільщини, утворених за допомогою індивідуально-присвійного суфікса *-jъ від давньослов'янських двохосновних імен, варто відзначити й ті назви, які нині не засвідчені, але були відомі раніше. Це ойконім *Доброгоще* (in *Dobrohoscze*)⁵³ < *Доброгость* і назва урочища *Соломир* (поблизу смт Хоростків Гусятинського р-ну)⁵⁴ < **Соломиръ*.

Назви поселень, похідні із суфіксом *-jъ на позначення індивідуальної належності, утворювалися в минулому не лише від імен-комполітивів, а й від їхніх скорочених форм на зразок **Любомъ*⁵⁵ < *Любомиль* або *Любомиръ*. На терені Тернопільської області до таких можна віднести ойконім *Ридомиль* (Кременецький р-н). Перша писемна згадка про поселення *Ридомль* датована 1430 р. — *Ридомль* (ССУМ, 2, 31). Однак уже в 1545 р. назву села зафіксовано у двох формах — *Rydoml* і *Radoml* (SG, IV, 423; X, 83). Таке варіантне написання ілюструє також білоруський аналог — с. *Рыдомль* (*Radoml*) у колишній Могильовській губ. (RGN, VIII, 7), пор. ще назву фільварка *Радомля* (*Рыдом*, *Rydom*) у колишній Мінській губ. (RGN, VII, 504). Можливі дві версії тлумачення ойконіма *Ридомль*:

1) в основі назви — архаїчний антропонім **Рыдомъ*, ускладнений індивідуально-присвійним суфіксом *-jъ < **Rydomjъ* (-mj- > -мл'- на східнослов'янському ґрунті). Це ім'я, на переконання білоруської дослідниці Р. М. Козлової, постало в результаті онімізації пасивного дієприкметника теперішнього часу **rydomъ* < **rydati*⁵⁶. З такою думкою погоджується і В. П. Шульгач⁵⁷. Згідно із запропонованою версією, семантику антропонімооснови *Ридом-* мотивувала ознака *'оплакуваний', на що вказує, зокрема, друс. *рыдати* 'оплакувати, сумувати' (Срезневский, III, 210);

2) ойконім *Ридомиль* (*Ридомль*) — фонетично вторинний щодо **Радомиль* (**Радомль*), що непрямо підтверджують згадані вище варіанти цієї назви. Щоправда, складно пояснити причину субституції *и* — *а* в основі *Рид-* / *Рад-*. Якщо *Радомль* — етимологічна форма, то це дериват із суфіксом *-jъ від антропоніма *Радомъ*, для якого, з огляду на поширеність у різних слов'янських іменниках, реконструйовано праформу **Radomъ* / **Radoma*⁵⁸.

7. Крім суфікса *-jъ, індивідуальну належність виражали також форманти -ів- (-єв-, -ов-), -ин, що засвідчують джерельні матеріали, починаючи з XII ст. З

⁵¹ Роспонд С. Знач. праця.— С. 77.

⁵² Купчинський О. А. Знач. праця.— С. 127.

⁵³ Там же.— С. 115.

⁵⁴ Там же.— С. 121.

⁵⁵ Інакше такі словоформи трактує Р. М. Козлова — як архаїчні пасивні дієприкметники теперішнього часу (див.: Казлова Р. М. Беларуская і славянская гідронімія : Праславянські фонд.— Гомель, 2002.— Т. 2.— С. 166–167).

⁵⁶ Там же.— С. 211.

⁵⁷ Шульгач В. П. Нариси з праслов'янської антропонімії.— К., 2008.— Ч. 1.— С. 239.

⁵⁸ Rzetelska-Feleszko E., Duma J. Dawne słowiańskie nazwy miejscowe Pomorza Szczecińskiego.— Warszawa, 1991.— S. 321; Шульгач В. П. Нариси з праслов'янської антропонімії.— С. 238.

XIII–XIV ст. — періоду відмирання моделі із суфіксом *-їь — назви з формантами -ев-, -ов-, -ин стають основними посесивними утвореннями⁵⁹. Однак якщо суфікси -ев-, -ов- приєднувалися до імен з основами на приголосний, то присвійна функція суфікса -ин стабілізувалася в моделі з антропонімами, що мали фіналь -а⁶⁰. На території Тернопільщини ойконіми із зазначеними формантами становлять одну з найпродуктивніших словотвірних моделей.

Будилів (Козівський р-н). Назва відома з 1450 р. (ІМСТ, 360), 1465 р. — *Budilow*⁶¹. В основі ойконіма антропонім *Будило*, який вважають праслов'янським ім'ям, утвореним за допомогою форманта -ило (вказівка на згрубілість) від першого складника імен-комполітів на зразок давньослов'янського *Будивой*, *Будигость*, *Будимиль*. Доступні джерела засвідчують це ім'я в різних регіонах Славії вже у XII ст.⁶²

Зборів (місто-райцентр). Назву вперше згадано на поч. XII ст. (Тернопільщина, 174), 1475 р. — *Szborow* (Czapla, 215). Ойконім мотивований особовим ім'ям *Збор*, яке можна виводити або від **Съборъ* (з < с у результаті одзвінчення глухого після занепаду зредукованого ъ)⁶³, або від **Изборъ* (у словенів, наприклад, цей антропонім зафіксований уже в IX ст.)⁶⁴.

Нараїв (Бережанський р-н). Джерела фіксують ойконім з 1437 р. у формі *Narayow*⁶⁵. Назва похідна від антропоніма *Нарай*, який, крім українського іменника, відзначений у хорватів — *Naraj* (Leksik, 454) і поляків — *Narajko* < *Naraj* (Rymut, II, 138).

Почайів (Кременецький р-н). Ойконім відомий з 1450 р. (ІМСТ, 380–381), 1630 р. — монастиря *Почаевского* (АЮЗР, 1883, 609). Назва похідна від давнього антропоніма *Почай*⁶⁶, на архаїку якого вказує не лише ареал, пор. слов'янські аналоги: хорв. *Ročaj* (Leksik, 516), п. *Poczaj* (Rymut, II, 258), а й структура назви: *Почай* < по-ч^аяти 'чекати, очікувати', пор. також споріднений антропонім з протилежною семантикою *Нечай* < псл. **nečajъ* (ЕССЯ, 24, 110).

Літятин (Бережанський р-н). Писемні пам'ятки фіксують цю назву з 1473 р. як *Lethatin*⁶⁷, що дає підстави пов'язувати її з рідкісним антропонімом **Летята*. У його основі можна вбачати твірне ім'я **Лем* / *Лета* (*Лета*, як українська власна особова назва, відзначена в пам'ятках з 1552 р.⁶⁸).

Слов'ятин (Бережанський р-н). Доступні джерела досить пізно засвідчують назву *Слов'ятин* (1785–1788 рр. — *Ślawentyń*; ЙМ, 280), що, однак, не означає її відсутності в попередні періоди. Форма *Ślawentyń* (розкладений голосний *ę*) вказує на початкову назву *Сло(а)в'ятин*, а не *Славутин*, як уважав М. Л. Худаш⁶⁹. Ойконім похідний від давнього особового імені **Слов'ята* (**Слав'ята*; пор. ще чеський аналог *Slavata* (Beneš, 148), п. *Ślawata*; Rymut, II, 444), яке можна ква-

⁵⁹ *Роспонд* С. Зазнач. праця. — С. 85; *Rzetelska-Feleszko* E. Nazwy miejscowe. — S. 206.

⁶⁰ *Rospond* S. Ze studiów nad polską toponomastyką // *Język polski*. — 1962. — Т. 42. З. 3. — S. 165.

⁶¹ *Худаш* М. Л. Українські карпатські і прикарпатські назви населених пунктів (утворення від слов'янських автохтонних відкомполітних скорочених особових власних імен). — К., 1995. — С. 49.

⁶² *Чучка* П. Слов'янські особові імена українців. Історико-етимологічний словник. — Ужгород, 2011. — С. 87.

⁶³ *Худаш* М. Л., *Демчук* М. О. Зазнач. праця. — С. 122.

⁶⁴ *Нерознак* В. П. Зазнач. праця. — С. 79.

⁶⁵ *Худаш* М. Л., *Демчук* М. О. Зазнач. праця. — С. 137.

⁶⁶ Там же. — С. 182.

⁶⁷ *Худаш* М. Л. Українські карпатські і прикарпатські назви населених пунктів (утворення від слов'янських автохтонних відкомполітних скорочених особових власних імен). — С. 128.

⁶⁸ *Чучка* П. П. Зазнач. праця. — С. 218.

⁶⁹ *Худаш* М. Л. Зазнач. праця. — С. 186.

ліфікувати як дериват на **-ят-а** від першого складника композитів на зразок укр. *Славомир*⁷⁰, п. *Ślawomir* (Rymut, II, 444).

8. До давніх ойконімічних утворень відносимо також формально множинні назви від патронімів на **-ич** < ***-itjo**. Це один із структурних типів назв поселень, що вказує на раннє освоєння людністю певної території⁷¹. Вважають, що ойконіми цієї моделі почали функціонувати ще в період розпаду праслов'янської спільноти, і це підтверджує їхня представленість у багатьох слов'янських топоніміконах⁷². Деякі дослідники зараховували назви на **-ич(і)** до похідних безпосередньо від певного антропоніма, наприклад: *Гориславичі* — патронім від особової назви *Горислав*⁷³. Однак таке тлумачення дещо претензійне, оскільки від назви *Горислав* закономірно очікувати патронім (ім'я, похідне від назви батька) *Гориславич*, а не *Гориславичі*. З погляду структури ойконіми на **-ич(і)** — це множинні форми від патронімів на **-ич**, на що звертає увагу знаний польський ономаст К. Римут: такі назви, за своєю генезою, є формами множини відповідних патронімів⁷⁴. Зазначений тип ойконімів на Тернопільщині нечисленний, хоча, безперечно, представлений окремими назвами, як-от: *Гиновичі*, *Мишковичі*, *Ярославичі* та ін. Зазначимо, що в сенсі структури назви на **-ич(і)** давніші порівняно з похідними на **-ов-ич(і)**, **-ев-ич(і)**, які виникли внаслідок перерозкладу основи антропонімів на **-ев-**, **-ов-**, ускладнених власне патронімним суфіксом **-ич**. Найчастіше такі ойконіми утворювалися від давніх імен-композитів, у пізніші часи твірні основи назв на **-ич(і)**, **-ев-ич(і)**, **-ов-ич(і)** могли мотивуватися й християнськими іменами⁷⁵.

Гиновичі (Бережанський р-н). Пам'ятки засвідчують цей ойконім з 1475 р. (без вказівки на словоформу; ТЕС, I, 353). З погляду структури це форма множини від патроніма **Гинович*, який має аналоги в слов'янському іменникові, наприклад: білоруські ойконіми *Гіневічы* в Мінській обл. (Рапановіч, 72) й на Вітебщині (RGN, II, 352), п. *Ginowicz* — антропонім (Rymut, I, 235). Особову назву **Гинович* можна розглядати як утворення із суфіксом **-ов-ич** від імені **Гин(а)* (пор. ще польський антропонім *Gina*; Rymut, I, 235), на реальність якого вказують похідні: укр. прізвище *Гинич* (Редько, I, 207), білоруський ойконім *Гиновка* в колишній Могильовській губ. (RGN, II, 352) тощо.

Мишковичі (Тернопільський р-н). Назва відома з 1564 р. (без зазначення словоформи; ІМСТ, 553). Можливі дві версії пояснення цього ойконіма: 1) форма множини (так звана родова, або відродина, назва) від патроніма *Мишкович* (Горпинич, 186) < *Мишко* < *Михайло*; 2) результат онімізації катойконіма *мишковичі* 'вихідці (переселенці) із с. *Мишків* (нині Заліщицький р-н Тернопільської обл.)', адже назви на **-ич(і)**, **-ов-ич(і)** могли позначати й жителів певних поселень або місцевостей⁷⁶.

⁷⁰ Чучка П. П. Зазнач. праця. — С. 324.

⁷¹ Безлай Ф. Зазнач. праця. — С. 11–14; Роспонд С. Зазнач. праця. — С. 52.

⁷² Бучко Д. Аналіз ойконімії конкретного регіону крізь призму номінації (на матеріалі ойконімії Тернопільщини) // *Miasto w perspektywie onomastyki i historii* / Pod red. J. Sarnowskiej-Giefling i M. Graf. — Poznań, 2010. — С. 319.

⁷³ Худаш М. Л., Демчук М. О. Зазнач. праця. — С. 53.

⁷⁴ Римут К. Происхождение параллелизма **-owic-** / **-ic-** в западнославянских патронимических формах // Rymut K. *Szkice onomastyczne i historycznojęzykowe*. — Kraków, 2003. — S. 75.

⁷⁵ Rzetelska-Feleszko E. Związki i różnice językowe na obszarze Pomorske-Wielkopolskim w świetle nazw miejscowych. — S. 9.

⁷⁶ Роспонд С. Зазнач. праця. — С. 50.

Ярославичі (Зборівський р-н). Писемні джерела фіксують ойконім із 1442 р. у незмінній щодо сучасного стану формі — *Jaroslavycze*⁷⁷. В основі назви — патронім *Ярославич*, відомий не лише в українському іменникові, пор., зокрема, п. *Jarosławicz* (Rymut, I, 338).

Формально множинні ойконіми на *-ич(і)* — це первісно родові, або, як їх називав Д. Г. Бучко, відродинні назви⁷⁸ — сукупність людей, родичів, що заснували поселення⁷⁹. До ойконімів *pluralia tantum* належать також назви з фіналією *-и*. Основи таких назв також мотивували антропоніми, зокрема й прізвиськового походження, що вказували на ім'я патріарха роду чи батька родини, наприклад: *Башуки, Дедеркали, Дуліби, Горигляди* та ін. Вважають, що час виникнення цієї моделі, зокрема назв на *-и*, припадає на перші століття другого тисячоліття нашої ери, проте в писемних пам'ятках вони з'являються приблизно з XV ст.⁸⁰ На території Тернопільської області такі ойконіми непоодинокі. Деякі з них цікаві для дослідника саме з погляду походження і структурно-семантичної характеристики твірного антропоніма.

Дуліби (Буцацький р-н). Перша згадка про цю назву датована 1379 р. (Тернопільщина ІМС, 1, 605), 1440 р. — *Dylyby* (Михайловський, 233), 1542 р. — *Duleby* (ZD, VIII, 165). Дехто з дослідників припускав, як імовірно, версію про походження цього ойконіма від етнічного *дуліби* — назви давньоукраїнського племені, представники якого проживали на Волині й суміжних землях, не відкидаючи водночас і можливої мотивації основи назви поселення антропонімом *Дуліб(а)*⁸¹. На нашу думку, зв'язок ойконіма *Дуліби* з відповідним етнічним малоймовірний, оскільки це плем'я, як зазначають історики, на кінець X ст. вже зійшло з політичної арени: одна його частина розчинилася в середовищі протоукраїнського населення, а друга — мігрувала на інші терени (відомі чеські, паннонські і каринтійські *дуліби*)⁸². Крім цього, навіть якщо припускати, що ойконім *Дуліби* все-таки пов'язаний з етнічним *дуліби*, складно уявити, щоб окремі представники цього племені, закладаючи поселення, дали йому назву всього племені, а не відбили в основі ойконіма своє власне ім'я як першозасновників. Тому вірогіднішою видається думка про походження ойконіма *Дуліби* від прізвиська *Дуліб(а)*, засвідченого і в інших слов'янських мовах: бр. і рос. *Дулебъ*⁸³, хорв. *Duliba* (Leksik, 147), п. *Duleba* (Rymut, I, 157).

Горигляди (Монастириський р-н). Найраніші писемні відомості про ойконім сягають першої половини XV ст.: 1421 р. (Тернопільщина ІМС, 3, 39), 1437 р. — *Horehladi*⁸⁴. Погоджуємося з М. Л. Худашем і М. О. Демчуком, які вбачали в основі цієї назви родове ім'я **Гориглядь*, що виникло внаслідок поєднання складників *горѣ* 'вгору' й *гляд* < *глядѣти* 'дивитися'. На підтвердження такого пояснення вказує староукраїнський синонім *Горизра* (XVI–XVII ст.) < *гори* < *горѣ* + *зрѣти* 'бачити, дивитися'⁸⁵.

⁷⁷ Худаш М. Л., Демчук М. О. Зазнач. праця. — С. 96.

⁷⁸ Бучко Д. Аналіз ойконімії конкретного регіону... — С. 319.

⁷⁹ Купчинський О. А. Найдавніші слов'янські топоніми України як джерело історико-географічних досліджень. — К., 1981. — С. 21.

⁸⁰ Бучко Д. Аналіз ойконімії конкретного регіону... — С. 319.

⁸¹ Худаш М. Українські карпатські і прикарпатські назви населених пунктів (утворення від відапелативних антропонімів). — С. 110.

⁸² Войтович Л. Галицько-волинські етюдії. — Біла Церква, 2011. — С. 10–11.

⁸³ Худаш М. Зазнач. праця.

⁸⁴ Худаш М. Л., Демчук М. О. Зазнач. праця. — С. 63.

⁸⁵ Там же. — С. 64.

9. Словотвірний тип назв поселень на **-ани** / **-яни** сформувався переважно способом онімізації ідентичних апелятивів на позначення людей за певними характерними особливостями місцевості, на якій вони оселилися, наприклад: *Бужани, Лужани, Нагоряни*. З-поміж ойконімів на **-ани** / **-яни** можна виокремити й інші семантичні групи: 1) відкатоїконімні деривати на зразок *Перемишляни* < *перемишляни* ‘вихідці з Перемишля’; 2) назви, мотивовані апелятивами на позначення людей, що вийшли (переселилися) з певного регіону, як-от: *Волиняни* < *волиняни* < *Волинь* ⁸⁶. На Тернопільщині представлені переважно ойконіми на **-ани** / **-яни** першого типу, тобто похідні від апелятивів на позначення людей за природними особливостями місцевості свого оселення.

Бережани (містечко-райцентр). Назва відома з 1375 р. (без вказівки на словоформу; Герета, 8), 1416 р. — *Brzezany* ⁸⁷. В основі ойконіма апелятив *бережани* ‘люди, що оселилися на березі’. Таку мотивацію додатково підтверджує географічна характеристика селища, яке розташоване в глибокій долині р. Золотої Липи (Тернопільщина, 118).

Добрівляни (Заліщицький р-н). Давні писемні фіксації відтворюють таку структуру ойконіма: 1440 р. — *Dambrowlin* (Михайловський, 232), 1530 р. — *Dobrovlanu* ⁸⁸, 1636 р. — *Dobrowlanu* (Крикун, 2011, 188). Назва з кореневим *o* не первинна, а вторинна щодо *Дубровляни* (на це, власне, вказує форма *Dambrowlin*, у якій звукосполук **-am-** — результат розкладу носового *o*) < *дубровляни* (< *дубров’яни*) ‘поселенці коло діброви, дубового лісу’ < *дуброва* < **dqbrova* (ЕССЯ, 5, 93). Фонетична структура ойконіма, очевидно, досить рано зазнала зміни у > *o*, можливо, внаслідок зближення з лексемою *добро*.

Шумляни (Підгаєцький р-н). Пам’ятки фіксують ойконім із 1437 р. — *Schumlani* ⁸⁹. Назва, функціонуючи з того часу до сьогодні, не зазнала якихось змін у своїй фонетичній структурі. З погляду словотвору — це лексико-семантичний дериват від апелятива *шумляни* < *шум’яни* (**-mj-** > **-ml-**), який не можна трактувати однозначно. З одного боку, так могли називати ‘поселенців біля або серед шуму — лісу’ ⁹⁰, пор. з цього приводу споріднене зх.-укр. *шумава* ‘Богемський ліс’ (Желеховський, II, 1101), а з другого — ‘людей, що оселилися на березі пот. **Шум(a, u)*’, пор. зх.-укр. *шум* ‘піна’ (там же), або ‘вихідців із місцевості *Шум, Шуми*’, пор., наприклад, ойконім *Шуми* на Вінниччині (АТУ, 2012, 34).

Серед інших дериваційних типів назв поселень, широко представлених в ойконіміконі Тернопільщини, треба відзначити назви з формантами **-ці**, **-ів-ці**, **-ин-ці** й **-ів-ка**, які разом з посесивними утвореннями на **-ів-** (**-ев-**, **-ов-**) є найпродуктивнішими структурними типами ойконімів досліджуваного регіону. Виникнення назв поселень на **-ці**, **-ів-ці**, **-ин-ці** пов’язують з періодом Київської Русі. У писемних джерелах XIV–XV ст. вони становлять уже цілком сформовану ойконімну модель ⁹¹. На території Тернопільської області такі ойконіми відомі з XIV ст. Протягом наступних століть їх кількість щоразу зростає, що зумов-

⁸⁶ Царалунга І. Українські топоніми на **-ани** (**-яни**).— Хмельницький, 2007.— 157 с.; Бучко Д. До проблеми ойконімів України на **-ани** (**-яни**) // Acta onomastica.— 2008.— Р. 2.— S. 60–70.

⁸⁷ Худащ М. Українські карпатські і прикарпатські назви населених пунктів (відапелятивні утворення).— С. 21.

⁸⁸ Царалунга І. Зазнач. праця.— С. 55–56.

⁸⁹ Там же.— С. 64.

⁹⁰ Там же.

⁹¹ Бучко Д. Аналіз ойконімії конкретного регіону крізь призму номінації (на матеріалі ойконімії Тернопільщини).— С. 319.

лено, очевидно, активними процесами заселення цього терену. Зауважимо, що основна маса ойконімів з цим формантом у староукраїнський період окреслює досить чіткий ареал — переважно Поділля й Буковину, меншою мірою — Волинь і Галичину. За спостереженнями Д. Г. Бучка, на Тернопіллі такі ойконіми здебільшого групуються навколо Збаража, Кременя й Теребовлі⁹². Ойконіми з формантами **-ці**, **-ів-ці**, **-ин-ці** частина дослідників вважає відпатронічними назвами, тобто безпосередньо похідними від імені батька якоїсь особи. Зокрема, Д. Г. Бучко стверджував, що з назв поселень на **-ів-ці**, **-ин-ці**, без сумніву, патронічними є ойконіми *Панківці*, *Прокопівці*, *Іванківці* та ін., оскільки нам відомі ті власні імена, від яких указані назви походять⁹³. Ту саму думку цей дослідник відстоював і в своїх пізніших студіях⁹⁴. Із таким тлумаченням ойконімів зазначеного типу погоджуються Ю. О. Карпенко⁹⁵, М. Л. Худаш⁹⁶ і низка представників молодшого покоління ономастів⁹⁷. Однак пояснення ойконімів на **-ів-ці**, **-ин-ці** як відпатронічних утворень некоректне з наукового погляду, оскільки патронім — це дериват від імені або прізвища батька: *Балич* < *Бала*, *Годів* < *Год*, *Калитин* < *Калита* (Редько, 1, 29, 220, 429). Отже, відпатронічний ойконім — це назва поселення, пов'язана з ім'ям батька (предка), що колись проживав у цій місцевості, наприклад: *Глібовичі*, *Путятинці*⁹⁸, *Мстиславичі*, *Пуховичі* (Подольская, 141). Ойконіми з формантами **-ів-ці**, **-ин-ці** з погляду структури треба кваліфікувати як форми множини, що постали в результаті онімізації відповідних апелювативів на позначення назв людей, які мешкали в цих поселеннях, названих ім'ям першозасновника, наприклад: двір чи хутір, що його заснував *Яуко*, первісно називався *Яуків*, а люди, які там проживали, — *яуківці*⁹⁹. Ойконіми на **-ів-ці**, **-ин-ці** могли також указувати на вихідців з інших поселень, як-от: *бѣликовци* < с. *Білик* Хмельницької обл.¹⁰⁰ Аналогічну думку щодо пояснення словотвірної моделі назв поселень на **-ів-ці**, **-ин-ці** висловлюють й інші дослідники і не лише в Україні. Згадаємо, зокрема, словенського мовознавця М. Сноя, який, пояснюючи такі ойконіми, зазначає, що, наприклад, *Іванківці* (*Ivanjkovci*) — це 'мешканці Іванкового поселення', *Хвалетинці* (*Hvaletinci*) — 'мешканці поселення, яке заснував *Хвалета*'¹⁰¹. На підставі викладеного можемо констатувати, що ойконіми на **-ів-ці**, **-ин-ці** виникли не безпосередньо від імені засновника поселення, а лексико-семантичним способом від загальної назви людей, що там проживали, яка походила від імені (прізвища) власника (засновника) поселення. Відмінність між ойконімами з формантами **-ів-ці** та **-ин-ці** лише

⁹² Бучко Д. Г. Українські топоніми на **-івці**, **-инці** в XIV–XV ст. // Питання історії української мови / Відп. ред. Л. Л. Гумецька. — К., 1970. — С. 95.

⁹³ Там же. — С. 91.

⁹⁴ Бучко Д. Аналіз ойконімії конкретного регіону крізь призму номінації (на матеріалі ойконімії Тернопільщини). — С. 319.

⁹⁵ Карпенко Ю. О. Конспект лекцій. Топоніміка гірських районів Чернівецької області. — Чернівці, 1964. — С. 19, 29.

⁹⁶ Худаш М. Українські карпатські і прикарпатські назви населених пунктів (утворення від відапелювативних антропонімів). — С. 11–12.

⁹⁷ Дика Л. Л. Ойконіми Вінниччини, мотивовані слов'янськими особовими іменами // Студії з ономастики та етимології. 2007 / Відп. ред. В. П. Шульгач. — К., 2007. — С. 89; Торчинська Н. М., Торчинський М. М. Словник власних географічних назв Хмельницької області. — Хмельницький, 2008. — С. 76, 78.

⁹⁸ Німчук В. В. Українська ономастична термінологія (проект) // Повідомлення Української ономастичної комісії / Відп. ред. К. К. Цілуйко. — К., 1966. — Вип. 1. — С. 32.

⁹⁹ Кордуба М. Що нам кажуть назви осель? — Л., 1938. — С. 14.

¹⁰⁰ Гумецька Л. Л. Нарис словотвірної системи української актової мови XIV–XV ст. — К., 1958. — С. 45.

¹⁰¹ Snoj M. Etimološki slovar slovenskih zemljepisnih imen. — Ljubljana, 2009. — S. 166, 170.

структурна, тобто зумовлена формою твірною для апелятива на позначення колективних мешканців антропоніма: якщо ім'я засновника населеного пункту закінчувалося на приголосний або на -о, то від нього утворювався відантропонімічний ойконім на -ів- (-ев-, -ов-), який уже, власне, і слугував словотвірною базою для зазначеного апелятива (-ів- + -ці > -ів-ці), наприклад: *Вас(ь)ківці* < *васьківці* < *Васьків(-ове)* < *Васько*; *Глухівці* < *глухівці* < *Глухів(-ове)* < *Глух(ий)*; якщо ім'я засновника поселення закінчувалося на -а, то похідний від нього ойконім містив суфікс -ин (-ин + -ці > -ин-ці): *Варваринці* < *варваринці* < *Варварин(-е)* < *Варвара*; *Микулинці* < *микулинці* < *Микулин(-е)* < *Микула*. На території сучасної Тернопільщини назви на -ів-ці, -ин-ці — один з найпродуктивніших дериваційних типів.

Кудринці (Борщівський р-н). Назва відома з кінця XV ст.: 1493 р. — *Cudrynecze*¹⁰². Ойконім мотивований апелятивом *кудринці* 'мешканці Кудринового поселення': *Кудринці* < *кудринці* < *Кудрин(-е)* < *Кудра* / *Кудря*, пор. сучасні українські прізвища *Кудра*, *Кудря* (Редько, 1, 551).

Лисівці (Заліщицький р-н). У писемних джерелах ойконім згадано з 1418 р. — *Lysowcze* (Михайловський, 223). Назва постала в результаті онімізації апелятива *лисівці* 'мешканці Лисового поселення': *Лисівці* < *лисівці* < *Лисів(-ове)* < *Лис*, пор. сучасне українське прізвище *Лис* (Редько, 1, 598).

Пищатинці (Борщівський р-н). Ойконім відомий з 1487 р. (без зазначення словоформи; Тернопільщина ІМС, 1, 523), 1545 р. — *с Пещатинец* (ЛІМ, 196). В основі назви — апелятив *пищатинці* 'мешканці поселення, яке заснував *Пищата': *Пищатинці* < *пищатинці* < *Пищатин(-е)* < **Пищата*.

Формально з ойконімами на -ів-ці, -ин-ці споріднені назви поселень з формантом -ці, мотивовані колективними назвами людей, не пов'язаних з якимсь власником. Прикметні риси семантики твірних основ таких назв визначали фізіографічні особливості місцевого ландшафту.

Залісці (Збаразький р-н). Уперше ойконім засвідчено в 1569 р. — *Залѣсцы* (Теодорович, 22). Назва утворена способом онімізації апелятива *залісці* (< *заліс-ці*) 'люди, що оселилися за лісом'. Ідентичні ойконіми зафіксовані на Волині й Хмельниччині (АТУ, 2012, 478).

Темногайці (Шумський р-н). У пам'ятках ойконім відзначений з 1545 р. (без вказівки на словоформу; Тернопільщина ІМС, 3, 594), 1606 р. — [Темногайці] (КЗС, 2, 135). В основі назви — апелятив *темногайці* (*темн-о-гай-ці*) 'мешканці поблизу темного гаю'.

Ойконіми з формантом -ів-ка, на відміну від назв поселень на -ів-ці, -ин-ці, можна вважати відантропонімічними похідними, хоч у початковий період становлення цієї словотвірної моделі (XVI ст.) назви на -ів-ка < -ов-ка творилися безпосередньо від топонімів, оформлених суфіксом -ов(-а, -о)¹⁰³. Лише згодом зв'язок між цими двома структурними типами стерся, унаслідок чого складний суфікс -ів-ка < -ов-ка набув функції топонімного форманта, уможлививши утворення назв поселень безпосередньо від антропонімів. На території Тернопільської області ойконіми із складним суфіксом -ів-ка становлять одну з найпродуктивніших дериваційних моделей. Більшість цих назв мотивована власними

¹⁰² Бучко Д. Г. Надзбручанські топоніми на -івці, -инці // Питання сучасної ономастики : Доповіді й повідомл. IV Республ. ономаст. конф. (Одеса, 1–4 жовтня 1969 р.).— К., 1976.— С. 218.

¹⁰³ Карпенко Ю. А. Топонимическая реконструкция географии и географическая реконструкция топонимии // Actes du XIe Congres international des Sciences onomastiques (Sofia, 28.VI – 4.VI. 1972).— Sofia, 1974.— S. 466.

особовими іменами (християнського походження (чи їхніми народнорозмовними варіантами) або прізвиськовими (відапелятивними) антропонімами).

Вікторівка (Козівський р-н). Назва відома з кінця XVIII ст. — *Wiktorówka* (ЙМ, 57). В основі ойконіма — особове ім'я *Віктор*.

Королівка (Борщівський р-н). Писемні пам'ятки датують цей ойконім першою половиною XV ст. (без вказівки на словоформу; Тернопільщина ІМС, 1, 517), 1604 р. — *Korolowka* (Крикун, 2011, 190). Назва пов'язана з антропонімом *Король* (пор. аналогічне українське прізвище; Редько, 1, 515). Зв'язок ойконімооснови назви *Королівка* з апелятивом *король* мало ймовірний. У цьому разі закономірною була б форма *Королівське* або *Королівщина*.

Варто відзначити також, що в ойконімії досліджуваного регіону наявні назви із складним суфіксом *-ів-ка*, що первісно мали іншу форму й зазнали пізнішого впливу цієї дериваційної моделі.

Заболотівка (Чортківський р-н). Первинна форма ойконіма — *Заболотів*, на що вказує першофіксація 1647 р. — *Zabłotow*. Назва *Заболотівка* відзначена лише з XVIII ст. (Крикун, 2011, 189). Її виникнення зумовлене впливом продуктивної словотвірної моделі з формантом *-ів-ка*. Первісна назва поселення містить у своїй структурі суфікс *-ов-*, який не вказує на присвійність: *Заболотов* < *за-болот(о)-ов* — 'поселення, розташоване за болотом'.

Коханівка (Збаразький р-н). Ойконім зафіксований з кінця XVI ст.: *z ... Kochanowicz*¹⁰⁴. Документ підтверджує первісну форму на *-ів-ці*, а не на *-ів-ка*. Отже, *Коханівці* < *коханівці* 'мешканці Коханового поселення' < антропоніма *Кохан* (пор. сучасне укр. прізвище *Кохан*; Редько, 1, 127). Пізніша назва *Коханівка* вторинна щодо *Коханівці* внаслідок аналогічного впливу продуктивної словотвірної моделі з формантом *-ів-ка*.

Кобзарівка (Зборівський р-н). У джерелах XV ст. цей ойконім відзначений як *Заруддя* (ІМСТ, 346). Назва *Кобзарівка* виникла внаслідок перейменування первісного *Заруддя* в 1967 р. (АТПТО, 23). Це так званий меморіальний ойконім, мотивований символічною назвою-характеристикою *Кобзар* (Т. Г. Шевченко). Ойконім *Заруддя* — результат трансонімізації ідентичного мікротопоніма, утвореного лексико-семантичним способом від географічного апелятива **заруддя* 'місцевість за рудами' < *рудá* 'заболочена низовина', 'іржаве болото на березі' (Марусенко, 248).

Крім схарактеризованих вище структурно-семантичних моделей назв поселень Тернопільщини, в ойконіміконі цього регіону наявні й інші, про які варто також згадати, незважаючи на те що вони не становлять вагомої частки серед уже проаналізованих. До таких належать назви із суфіксом *-ищ(е)*, відгідронімі ойконіми і найпізніші щодо часу виникнення назви-перейменування радянської доби.

Основна функція суфікса *-ищ(е)* у власних географічних назвах — позначати певне місце. Зазначимо, що це формант не онімного рівня деривації, а апелятивного. Топоніми із суфіксом *-ищ(е)* утворювалися лексико-семантичним способом від аналогічних загальних назв¹⁰⁵. Нечисленні ойконіми на *-ищ(е)*, зафіксовані в Тернопільській області, це підтверджують.

Городище (нп у Зборівському і Козівському районах). Перша писемна згадка про поселення з такою назвою в нинішньому Зборівському р-ні датована 1545 р. — *Городище* (ІМ, 204), у Козівському — 1467 р.: *Grodzisko* / *Horo-*

¹⁰⁴ Волянук І. Зазнач. праця. — С. 179.

¹⁰⁵ Корепанова А. П. Топо- і гідролексеми з суфіксом *-ище* // Питання гідроніміки : Матеріали III республ. ономаст. (гідронімічної) наради. — К., 1971. — С. 93.

*dyszczę*¹⁰⁶. В основі зазначених назв апелятивів *городіще* ‘місце, де колись був город’ < друс. *gorodъ* ‘укріплення, фортеця; укріплене місто’ < *gorodъ* ‘огорожа’ (ЕССЯ, 7, 40). Ойконіми з основою *Город-* поширені в усій Східній Славії¹⁰⁷, що свідчить (з огляду на ареал) про давній характер таких поселень.

Літовище (Шумський р-н). Ойконім відомий у XVI ст.: 1570 р. — *Литовище*¹⁰⁸. Найімовірніше, назва поселення вторинна щодо суміжного мікротопоніма, мотивованого лексемою *літовіще* ‘літнє пасовище’ (Желеховський, I, 410) ~ ‘місце літнього пасовища’.

Людвище (Шумський р-н). Писемні джерела засвідчують ойконім у першій половині XVI ст. — з *Людвиць* (ЛМ, 572). Наведена фіксація вказує на те, що первісно ойконім мав форму *Людвища*, а не *Людвище*. Суфікс *-ищ(а)*, виокремлений у структурі назви, трактуємо як множинний відповідник до сингулярного *-ищ(е)*, що уможливило аналіз цього ойконіма в колі назв поселень на *-ищ(е)*. В основі ойконіма вбачаємо незадокументований у місцевому словникові апелятив **людвище* ‘залюднене місце’ < **людва* ‘люди’ (пор. укр. *людова* ‘люди’; ЕСУМ, 3, 322), так як *братва* < *брат*, *дітвора* < *дітва*.

Ратищи (Зборівський р-н). У доступних пам’ятках із XVI ст. назва поселення відзначена як *Ratyszczę* (Czapla, 165). Погоджуємося з М. Л. Худашем, який виводив цей ойконім від аналогічної назви суміжної місцевості, пов’язуючи її з лексемою **ратище* ‘місце, де колись відбулася рать (битва)’¹⁰⁹; мотивація назви апелятивом **ратище* ‘держак списа, спис’ (ЕСУМ, 5, 30) видається, на нашу думку, неімовірною. На підтримку версії М. Л. Худаша вказують апелятиви з інших слов’янських мов: серб. і хорв. *ратиште*, *ратиште* ‘поле битви’ < псл. **ortišče* (ЕССЯ, 32, 212), спільнокореневі з досліджуваним ойконімом назви поселень, як-от *Ратне* на Волині, а також у низці регіонів Росії і Білорусі, які пояснюють у зв’язку з друс. *ратъ* ‘битва’, ‘війна’, ‘напад’, ‘ворожнеча’¹¹⁰. Менш імовірний зв’язок ойконіма *Ратищи* < *Ратище* з апелятивом **ратище* ‘місце платежу’ < *рати* ‘частковий платіж за щось’ (Желеховський, II, 797).

Відгідронімі ойконіми не є якимсь особливим структурним типом лише для Тернопільської області. Такі назви відзначені й на інших теренах. Їх поява зумовлена тим, що люди вибирали для своїх осель найзручніші як щодо розташування, так і різноманітних життєвих потреб місця, якими, безперечно, були прилеглі до річок (потоків) території (наявність води, луків для випасання худоби тощо). Таким чином, уже відому назву річки (потoku) поселенці переносили на закладене на її (його) берегах або поблизу село (селище). У досліджуваному регіоні, незважаючи на його густу річкову мережу, відгідронімічних ойконімів небагато.

Вілія (Шумський р-н). Від часу першої згадки — 1545 р.: *Вилья* (ЛМ, 559) — і до сьогодні назва топооб’єкта не зазнала помітних змін у своїй структурі. Поселення розташоване на лівому березі р. *Вілії* (ІМСТ, 603–604), що й зумовило виникнення ойконіма. Етимологію гідроніма досліджував В. П. Шульгач¹¹¹.

¹⁰⁶ Редька Я. П. Фонетична адаптація ойконімів Львівської та Галицької земель в історичних джерелах кінця XIV — початку XX ст. // Студії з ономастики та етимології. 2007 / Відп. ред. В. П. Шульгач. — К., 2007. — С. 246.

¹⁰⁷ Нерознак В. П. Зазнач. праця. — С. 62.

¹⁰⁸ Воляннюк І. П. Зазнач. праця. — С. 180.

¹⁰⁹ Худаш М. Українські карпатські і прикарпатські назви населених пунктів (відапелятивні утворення). — С. 215.

¹¹⁰ Шульгач В. П. Ойконімія Волині: Етимолог. словник-довідник. — К., 2001. — С. 116.

¹¹¹ Шульгач В. П. Праслов’янський гідронімічний фонд (фрагмент реконструкції). — С. 310–311.

Дзвиняч (Заліщицький р-н). Назву зафіксовано в пам'ятках першої чверті XV ст. у формі *Swinacze* (Михайловський, 224). Ойконім уважаємо вторинним щодо назви суміжного гідрооб'єкта *Звиняч* > *Дзвиняч* (р., п. Серету л. Дністра; СГУ, 210) або *Дзвинячка* (вона ж, очевидно, *Звинячка*; СГУ, 210), що тече в Заліщицькому р-ні Тернопільської обл. (СГУ, 170). Мотивація семантики гідронімооснови назви водойми не становить труднощів з огляду на засвідчене укр. *дзвенячий* 'голосний, дзвінкий' (Грінченко, 1, 377) < *звенячий* < *звеніти*: «текла річенька, звеніла» (Грінченко, 2, 128).

Жежава (Заліщицький р-н). Така назва була закріплена за поселенням до 1946 р. З того часу й дотепер село називають *Зелений Гай* (АТПУ, 562; АТПТО, 83). У документах XVI ст. ойконім засвідчено у формі *Žežawa* (Крикун, 2011, 200). На нашу думку, первісну *Жежаву* складно витлумачити однозначно. З одного боку, назва могла розвинутися з **žegjava* (пор. споріднені утворення **žbgavъjъ*, **žegъkjъ*¹¹²), на ймовірність постановня якого вказує зх.-укр. *жегті* 'палити, спалювати' (Желеховський, I, 219): **žegjava* 'згарище'. З другого, — ойконім можна кваліфікувати як вторинний, відгідронімний, незважаючи на відсутність сьогодні в досліджуваній місцевості відповідного гідрооб'єкта. Однак на його ймовірне існування в минулому непрямо вказує аналогічна назва р. *Жижава* (п. Стрия п. Дністра; між рр. Розточка і Березниця; тече в Стрийському р-ні Львівської обл.; СГУ, 196). У цьому разі *Жежава* < *Жижава* (на підставі е" < и в ненаголошеній позиції), яку можна етимологізувати на основі втраченого в місцевому словникові архаїчного **židjava* 'рідина, течія; мокра, заболочена місцина'¹¹³.

Пилява (Буцацький р-н). Ойконім відомий з XV ст. (без зазначення словоформи; Тернопільщина ІМС, 1, 634). Назва поселення, напевно, пов'язана з незасвідченим сьогодні гідронімом *Пилява*, який, проте, фіксують писемні джерела XVII ст.: так до цього часу називали р. Ікву¹¹⁴. В основі гідроніма *Пилява* вбачаємо лексему-метафору **пилява* (< *пилити* 'здіммати пил', аналогічно *курава* < *курити*) *'дрібні крапельки води, які "розпилює" швидка течія'.

Хронологічно найпізнішими назвами на території Тернопільщини, як, до речі, і в інших регіонах України, є ойконіми, що виникли в другій половині XX ст. Це так звані назви-радянізми, основи яких часто мотивовані лексемами з певним ідеологічним значенням, як-от *Жовтневе*, *Радянське* та ін., що мали на меті пропагувати здобутки радянської влади (на території Тернопільщини було перейменовано близько 60 поселень)¹¹⁵. Деякі з ойконімів цього типу пов'язані зі стилістично нейтральними словами, наприклад *Дружба*, *Мирне*, які замінили, на думку перейменовувачів, немилозвучні або ж ідеологічно нейтральні ойконіми. Пор., наприклад:

Дружба (Теребовлянський р-н). Первісна назва поселення *Зелена* (Городиський, 201–202). З 1967 р. — *Дружба* (АТПТО, 33).

Мирне (Підгаєцький р-н). Попередня назва поселення *Теляче*¹¹⁶. З 1967 р. ойконім змінено (АТПТО, 10, 84).

¹¹² Черниш Т. О. Зазнач. праця. — С. 396–397.

¹¹³ Вербич С. О. Архаїчні гідроніми Карпатського ареалу: структура, семантика, етимологія // Студії з ономастики та етимології. 2002 / Відп. ред. В. П. Шульгач. — К., 2002. — С. 6–7.

¹¹⁴ Торчинська Н. М., Торчинський М. М. Зазнач. праця. — С. 361.

¹¹⁵ Бучко Д. Аналіз ойконімії конкретного регіону крізь призму номінації (на матеріалі ойконімії Тернопільщини). — С. 323.

¹¹⁶ Бучко Д. Походження назв поселень Підгаєччини // Підгайці та Підгаєччина / Упоряд. С. Колодницький. — Тернопіль, 2012. — С. 84.

Миролюбівка (Тернопільський р-н). У другій половині XVIII ст. село мало назву *Чортория* (ІМ, 330). З 1967 р. — *Миролюбівка* (АТПТО, 36).

Радянське (Кременецький р-н). Джерела XV ст. фіксують цю назву як [*Млинівці*] (ІМСТ, 397). З 1964 р. — *Радянське* (ІМСТ, 397).

Урожайне (Борщівський р-н). До 1967 р. — *Бабинці* (АТПУ, 555; АТПТО, 13) та ін.

Таке перейменування назв поселень вважаємо невмотивованим передусім з історичного погляду, адже кожна власна назва села, селища, містечка, міста є мовним свідком свого часу, а отже, не може бути замінена лише з ідеологічних міркувань. Уважаємо, що історичні (первісні) назви поселень, які здебільшого ґрунтуються на певній місцевій традиції, не повинні замінюватися шаблонними утвореннями, оскільки з утратою такої назви ми втрачаємо надзвичайно цінну інформацію про причини її виникнення, доонімну семантику тощо. Отже, колишні назви поселень (за умови їх зміни з ідеологічних міркувань) варто повернути, засвідчивши, таким чином, повагу до нашого історичного минулого. Відродження давніх назв населених пунктів України, зокрема й Тернопільщини, активно розпочалося з 90-х років XX ст.¹¹⁷, але поки що чимало таких населених пунктів на території України чекає на відновлення своїх первісних назв, чому посприє, сподіваємося, реалізація закону України про декомунізацію («Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки»), який набрав чинності 21 травня 2015 р.¹¹⁸

Підсумовуючи огляд ойконімікону Тернопільщини, доходимо висновку, що в цьому регіоні представлені всі ті структурні типи назв, які характерні для давно заселених теренів: відапелятивні (з топографічною семантикою) утворення, словотвірні моделі на *-*їь*-, *-ин*-, *-ів*- (*-ев*-, *-ов*-), *-ич(і)*-, *-ани* / *-яни*-, *-ьїе*-, *-ець*-, *-иця*-, *-ищ(е)*-, *-ц(і)*. Звичайно, наведені дериваційні типи не вичерпують усього переліку ойконімічних структур Тернопільської області. Тут відзначені й інші назви, зокрема ті, що постали внаслідок трансонімізації аналогічних мікротопонімів чи гідронімів, пізніші утворення на *-ів-ка* й так звані ойконіми-радянізми. Це свідчить про те, що ойконімна система Тернопільщини формувалася послідовно протягом тривалого періоду й без якихось значних перерв у часі.

Отже, можемо відзначити, що становлення ойконімно́ї системи Тернопільщини відбувалося протягом багатьох століть. Досліджувані назви поселень з погляду номінації чітко поділяються на три типи: 1) ойконіми, що відбивають специфіку місцевого природно-географічного ландшафту; 2) назви, пов'язані відношенням належності з окремою людиною або колективом людей; 3) назви, вторинні щодо суміжних топооб'єктів. Зазначені номінаційні зразки характерні загалом і для ойконімічних систем інших регіонів України. Особливістю ойконімікону Тернопільської області є наявність у його складі багатьох назв, утворених за архаїчними словотвірними моделями, що вказує на давній характер заселення цього терену. Спільним явищем для системи назв поселень Тернопільщини й ойконіміконів інших українських регіонів можна вважати так звані назви-радянізми, які не відбивають реальної історії оніма й постали здебільшого внаслідок перейменування давнішої назви того чи іншого населеного пункту.

¹¹⁷ *Стишов О. А.* Українська лексика кінця XX ст. (на матеріалі мови засобів масової інформації).— К., 2005.— С. 105.

¹¹⁸ *Короленко Б., Майоров М.* Похорон богів : Як Україна очищається від тоталітарної спадщини // Український тиждень.— 2015.— № 47.— С. 21.

Назви поселень Тернопільської області — органічний компонент великої ойконімної системи України, у територіальних фрагментах якої відбилася історія залюднення кожного українського краю і духовна культура його населення.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

АТПТО	— Тернопільська область : Адміністрат.-територ. поділ на 1 квіт. 1967 р. — Тернопіль, 1967.— 143 с.
АТПУ	— Українська РСР : Адміністрат.-територ. поділ на 1 верес. 1946 року.— К., 1947.— 1064 с.
АТУ 2012	— Україна : Адміністрат.-територ. устрій (станом на 1 січ. 2012 р.) / Заг. ред. В. Г. Зайчука; відп. ред. Г. П. Скопненко.— К., 2012.— 784 с.
АТУУ	— Адміністративно-територіальний устрій України : Історія. Сучасність. Перспективи / Куйбіда В. С., Павленко В. П., Яцюк В. А. та ін.— К., 2009.— 616 с.
АЮЗР 1883	— Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе.— К., 1883.— Т. 6. Ч. 1.
Бучко 1999	— Бучко Д. Назви найдавніших поселень Тернопільщини // Наукові записки. Сер. «Мовознавство».— Тернопіль, 1999.— Вип. 1.— С. 32–42.
Герета	— Герета І. П. Бережани : Ілюстр. краєзнав. нарис.— Л., 1979.— 79 с.
Городисський	— Городисський Л., Зінчишин І. Мандрівка по Теребовлі і Теребовлянщині : Істор. нарис-путівник.— Л., 1998.— 294 с.
Горпинич	— Горпинич В. О., Тимченко В. Т. Прізвища Правобережного Степу : Словник (19887 прізвищ) // Ономастика і апелятиви : Зб. наук. праць / Відп. ред. В. О. Горпинич.— Д., 2005.— 340 с.
Грицак	— Грицак М. А. Назви гідрорельєфу в говірці с. Ясіня Закарпатської області // Питання гідроніміки : Матеріали III республ. ономаст. (гідронім.) наради.— К., 1971.— С. 74–80.
Грінченко	— Словарь української мови / Упоряд. з дод. влас. матеріалу Б. Д. Грінченко.— К., 1907–1909.— Т. 1–4.
Дзєндзелівський	— Дзєндзелівський Й. О. Спостереження над українськими народними назвами гідрорельєфу // Onomastica.— 1972.— R. 17.— С. 109–147.
ЕСЛГНПР	— Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі / Відп. ред. О. С. Стрижак.— К., 1985.— 253 с.
ЕСУМ	— Етимологічний словник української мови : У 7 т. / За ред. О. С. Мельничука.— К., 1982–2012.— Т. 1–6.
Желеховський	— Желеховський Є., Недільський С. Малорусько-німецький словар.— Л., 1886.— Т. 1–2.
ІМСТ	— Історія міст і сіл Української РСР : У 26 т. Тернопільська область.— К., 1973.— 640 с.
ЙМ	— Йосифінська (1785–1788) і Францисканська (1819–1820) метрики. Перші поземельні кадастри Галичини. Показчик населених пунктів.— К., 1965.— 354 с.
КЗС	— Кременецький земський суд. Описи актових книг XVI–XVII ст. / Ред. І. Л. Бутич.— К., 1959.— Вип. 1.— 256 с.; 1965.— Вип. 2.— 353 с.
Крикун 2011	— Крикун М. Кількість і структура поселень Подільського воєводства в першій половині XVII ст. // Крикун М. Подільське воєводство у XV–XVIII ст. : Статті і матеріали.— Л., 2011.— С. 155–230.
ЛМ	— Литовська метрика. Кн. 561 : Ревізії українських замків 1545 року / Підгот. В. Кравченко.— К., 2005.— 600 с.

- Ляскоронский — *Ляскоронский В.* Карта Подольского воеводства // Ляскоронский В. Иностранные карты и атласы XVI и XVII вв., относящиеся к Южной России. — К., 1898. — 38 с., 5 к.
- Марусенко — *Марусенко Т. А.* Материалы к словарю украинских географических апеллятивов (названия рельефов) // Полесье : Лингвистика. Археология. Топонимика / Отв. ред. В. В. Мартынов, Н. И. Толстой. — М., 1968. — С. 206–255.
- Михайловський — *Михайловський В.* Населені пункти Західного Поділля та Подільського воеводства (1402-1444 рр.) у світлі королівських, великокнязівських та старостинських документів // Історико-географічні дослідження в Україні : 36. наук. праць / Відп. ред. М. В. Дмитрієнко. — К., 2003. — Ч. 6. — С. 213–239.
- Мороз — *Мороз В.* Замки Тернопілля. — Тернопіль, 2009. — 176 с.
- ОКІУМ — Ономастична картотека Інституту української мови НАН України.
- Онишкевич — *Онишкевич М. Й.* Словник бойківських говірок : У 2 ч. — К., 1984.
- Подольская — *Подольская Н. В.* Словарь русской ономастической терминологии. — М., 1978. — 199 с.
- Поліщук — *Поліщук В.* Князі Масальські на Волині у XVI ст. За документами Державного історичного архіву Литви (руська титулована знать у просторі Великого князівства Литовського). — К., 2007. — 100 с.
- Рапановіч — *Рапановіч Я. Н.* Слоўнік назваў населеных пунктаў Мінскай вобласці. — Мінск, 1981. — 360 с.
- Редько — *Редько Ю.* Словник сучасних українських прізвищ : У 2 т. — Л., 2007. — Т. 1. — 721 с.; Т. 2. — 1438 с.
- СГУ — Словник гідронімів України / Ред. кол.: А. П. Непокупний, К. К. Цілуйко, О. С. Стрижак. — К., 1979. — 780 с.
- Сіцінський — *Сіцінський Ю.* Поділля під владою Литви / Упоряд. Д. Вашук, М. Мопак. — Кам'янець-Подільський, 2009. — 160 с.
- Смолицкая — *Смолицкая Г. П.* Гидронимия бассейна Оки (список рек и озер). — М., 1976. — 403 с.
- Срезневский — *Срезневский И. И.* Словарь древнерусского языка. — Репринт. изд. — М., 1989. — Т. 1–3.
- СРНГ — Словарь русских народных говоров / Под ред. Ф. П. Филина и Ф. П. Сороколетова. — М. ; Ленинград ; СПб., 1966–2014. — Вып. 1–47.
- ССУМ — Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. / Ред. Л. Л. Гумецька, І. М. Керницький. — К., 1977. — Т. 1–2.
- Теодорович — *Теодорович Н. И.* Город Кременец Волынской губернии : Церков.-ист. очерк. — Почаев, 1890. — 70 с.
- Тернопільщина — *Ельгорт Б., Нечай С., Приходько М.* Тернопільщина : Путівник. — Л., 1968. — 190 с.
- Тернопільщина ІМС — Тернопільщина. Історія міст і сіл : У 3 т. — Тернопіль, 2014.
- ТЕС — Тернопільський енциклопедичний словник / Гол. ред. кол. Г. Яворський. — Тернопіль, 2004–2005. — Т. 1–2.
- Томчук — *Томчук В., Гаськевич О.* Тернопільщина туристична. — Кременець, 2007. — 48 с., іл.
- Фасмер — *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка. — М., 1964–1973. — Т. 1–4.
- ЭССЯ — Этимологический словарь славянских языков : Праслав. лекс. фонд / Под ред. О. Н. Трубачева, А. Ф. Журавлева. — М., 1974–2014. — Вып. 1–39.
- AKLS — Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie / Wyd. pod kier. Z. L. Radziwińskiego. — Lwów, 1887. — Т. 1 (1366–1506). — 380 s. + Tabl. 3.
- Beneš — *Beneš J.* O českých příjmeních. Rejstříky / Sest. V. Doležalová. — Praha, 1970. — 203 s.

- Czapla — *Czapla A.* Nazwy miejscowości historycznej ziemi Lwowskiej.— Lublin, 2011.— 328 s.
- Leksik — *Leksik prezimena Socijalističke Republike Hrvatske.*— Zagreb, 1976.— 772 s.
- RGN — *Russisches geographisches Namenbuch / Begr. von M. Vasmer.*— Wiesbaden, 1962–1981.— Bd. 1–10.
- Rymut — *Rymut K.* Nazwiska polaków. Słownik historyczno-etymologiczny.— Kraków, 1999–2001.— T. 1–2.
- SG — *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich.*— Warszawa, 1880–1902.— T. 1–15.
- ZD VIII — *Źródła dziejowe. T. 19. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym / Opis. A. Jabłonowskiego.*— Warszawa, 1889.— T. 8. Cz. 2.

S. O. VERBYCH

OICONYMS OF UKRAINE: THE PAST AND THE PRESENT (based on Ternopil region)

The article describes peculiarities of formation of the oikonym's fragment on Ternopil region from time first fixation until today. The main structural and derivational types and the nomination of the names of the settlements of the region are analyzed. A characteristic feature of the oikonyms of Ternopil region is the presence of many names formed with archaic word-formative models, which indicates the ancient character of this field.

Key words: appellative, anthroponym, etymology, oikonym, the first written record, structural and derivational type.

НАЙМЕНУВАННЯ ПРЕДМЕТІВ ОДЯГУ В ТЕКСТІ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОГО ПАТЕРИКА

У статті розглянуто й проаналізовано номенклатуру предметів одягу та взуття в тексті Києво-Печерського патерика. Виявлено джерела походження таких мовних одиниць. Шляхом семантичного аналізу та на основі залучення діалектних даних і даних споріднених мов здійснено спробу пояснити деякі спірні значення слів.

Ключові слова: Києво-Печерський патерик, одяг, старослов'янська мова, давньоруська мова.

Цілісний опис лексико-семантичної системи мови, що є метою багатьох лінгвістів-істориків, передбачає попередній аналіз окремих фрагментів загального словникового складу, зазвичай представлених системно у вигляді різноманітних об'єднань — семантичних полів, тематичних та лексико-семантичних груп. При цьому особливої ваги набувають об'єднання мовних одиниць у діахронічному аспекті. Виділення таких груп слів на етапі раннього розвитку мови, на нашу думку, дозволяє не лише оцінити її лексичний склад із структурного погляду, а й завдяки цьому простежити різноманітні взаємозв'язки між окремими одиницями та групами в історичному розвитку і, як наслідок, особливості становлення сучасної лексико-семантичної системи мови.

При дослідженні словникового складу мови доби Київської Русі вчені традиційно звертаються до текстів давніх пам'яток писемності, адже саме на їх основі, як стверджує В. В. Німчук, найпереконливіше хронологізується еволюція звукової і змістової сторін слова¹. Найбільша кількість таких праць присвячена Повісті временних літ (Ф. П. Філін, А. С. Львов, О. В. Творогов та ін.) та Слово о полку Ігоревім (Д. С. Лихачов, М. О. Мещерський, Л. А. Булаховський, В. О. Козирев, В. В. Німчук, В. Г. Складенко, В. Ю. Франчук та ін.).

Водночас не менш багатий матеріал містить оригінальна пам'ятка XIII ст. Києво-Печерський патерик. У своїх дослідженнях мовознавці використовували лише окремі приклади з тексту Патерика, не ставлячи за мету системний опис лексичного складу пам'ятки. Однак він цікавий при вивченні як власне східнослов'янської мовної спадщини, так і церковнослов'янського складника в літературній мові давньоруського періоду. Значною мірою це зумовлено неоднорідною структурою Києво-Печерського патерика. Його основу становлять Послання володимиро-суздальського єпископа Симона до ченця Печерського монастиря Полікарпа² й Послання Полікарпа до Акіндіна, ігумена цього ж монастиря, написані на початку XIII ст. Починаючи з XV ст., редактори пам'ятки

¹ Німчук В. В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови. — К., 1992. — С. 8.

² Перу Симона належить також «Слово о создании церкви Печерской».

до її складу додають окремий самостійний твір, датований кінцем XI ст., — Житіє Феодосія Печерського, яке приписують Нестору³. Крім того, Патерик містить і окремі оповідання, вибрані, як вважає М. С. Грушевський, з Київського літопису⁴. Долучаються до нього й деякі інші статті, що стосуються Печерського монастиря, зокрема Питання князя Ізяслава «О Латынех»⁵. Отже, аналізований твір являє собою сплав не лише мовних систем різних історичних епох, а й особливостей мовної традиції різних осіб.

У нашій розвідці розглянемо найменування предметів одягу — групи слів, що називає поняття, тісно пов'язані з повсякденним життям людини. Попри те що такі назви не раз розглядалися лінгвістами, їхні дослідження майже не стосувалися ранніх текстів. Виняток становлять праці Г. М. Миронової і Г. М. Лукиної, у яких проаналізовано тематичну групу 'одяг' у давньоруський період, та Г. В. Войтів, де розглянуто назви вбрання в староукраїнських пам'ятках XIV–XVIII ст.⁶

У монастирському житті одягу приділялося багато уваги. Значною мірою це зумовлено тим, що ченці, відрікаючись від усього мирського, підкреслювали такий факт носінням спеціального вбрання. Стосовно Житія Феодосія Н. О. Ізмайлова зазначала, що одяг в аналізованому нею тексті є своєрідним атрибутом, яким перевіряється істинність віри та християнські чесноти⁷. Такий висновок повною мірою стосується й Києво-Печерського патерика. Показовим є зображений у тексті епізод, коли боярський син Варлаам вирішив прийняти постриг. Прийшовши в монастир, він зняв перед братією своє дороге вбрання й одягнув чернечі ризи. Насильницьке ж повернення його до мирського життя також пов'язане з перевдяганням. Зауважимо також, що одяг ченців був суворо регламентованим, про що свідчить словосполуча *уставныя одежда*. Однак зовнішній вигляд не був основною метою іноків. Недарма, докоряючи Полікарпові, Симон у своєму Посланні пише: «Аще же и zde, пришед на спасение, а не духовнаа твориши, и что ради в чернеческое имя облъкся еси? И не избавят тебе муки черныя ризы» (КПП⁸, 99).

Лексичних одиниць на позначення одягу в Києво-Печерському патерику не так багато, але, незважаючи на це, вони є цікавим джерелом для отримання інформації про мовну картину світу давньоруської епохи.

³ Найдавніший список Житія, близький до авторської редакції, дійшов до нас в Успенському збірнику XII ст. У складі Патерика Житіє вперше з'являється в тексті Арсеніївської редакції 1406 р. За списком, що фігурує в Успенському збірнику, житіє представлено й у Касіянівських редакціях. Щоправда, в Касіянівській другій редакції, яка лягла в основу всіх подальших видань Патерика, наявні певні текстуальні зміни (див. докладніше: *Абрамович Д. И.* Исследование о Киево-Печерском патерике как историко-литературном памятнике. — СПб., 1902. — 213 с.; *Жиленко І. В.* Святиня. Історія Києво-Печерської Лаври XI–XVII ст. — К., 2005. — С. 62–63).

⁴ *Грушевський М. С.* Історія української літератури : В 6 т. — К., 1993. — Т. 3. — С. 109; пор.: *Абрамович Д. И.* Знач. праця; *Шахматов А. А.* Киево-Печерский патерик и Печерская летопись. — СПб., 1897. — С. 827–835.

⁵ Авторство приписують як Феодосію Печерському, так і печерському архимандриту XII ст. Феодосію Греку (пор.: *Шахматов А. А.* Знач. праця; *Бельченко Г. Н.* Преподобный Феодосий Печерский, его жизнь и сочинения. — О., 1902. — С. 46–50).

⁶ Див.: *Миронова Г. М.* Названия одежды в древнерусском языке : Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — К., 1978. — 22 с.; *Лукина Г. Н.* Предметно-бытовая лексика древнерусского языка. — М., 1990. — 180 с.; *Войтів Г. В.* Назви одягу в пам'ятках української мови XIV–XVIII ст. : Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Л., 1975. — 24 с.

⁷ *Ізмайлова Н. О.* Домінантні мовленнєві засоби створення образу святого в «Житії Феодосія Печерського» (XI ст.) : Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Х., 1998. — С. 7.

⁸ Список скорочень див. у кінці статті.

Саме родове поняття «одяг» функціонує в тексті у двох варіантах — старослов'янському *одежда* й питомому *одежа*⁹. А. С. Львов у своєму дослідженні, присвяченому лексичному складу Повісті временних літ, лексему *одежа* називає «несправжнім східнослов'янізмом». На його думку, вона виникла шляхом пристосування слова *одежда* до давньоруської вимови, на східнослов'янському ж ґрунті в такому загальнородовому значенні виступали слова *пърты*, *пъртище*¹⁰. Подібні міркування висловлює і Ф. П. Філін. Не заперечуючи факту належності слова *одежа* до питомого лексичного фонду, учений вважає, що питання про походження цього терміна в Повісті временних літ треба ставити окремо. На його думку, у лексичній системі пам'ятки це слово є церковнослов'янізмом, фонетико-морфологічна форма якого була пристосована до східнослов'янської норми, що підтверджується вживанням слова лише в контекстах релігійного змісту¹¹.

Інакшою видається ситуація у випадку з Києво-Печерським патериком. Форма *одежда* тут є значно частотнішою порівняно з *одежа* (30 уживань проти 7). При цьому засвідчені вони переважно в Житті Феодосія Печерського. Звернення до назви *одежа* в пам'ятці є ніби випадковим уживанням, опискою автора. Нерідко обидва варіанти лексеми вжито в одному контексті. Нестор в одному випадку пише: «Властелинь града того, видѣвъ отрока въ таковѣм смиреніи и въ покореніи суща, възлюби и зѣло и повелѣ ему, як ода пребываеъ у его церкви, вдасть же ему и *одежду* свѣтлу, яко да ходить въ неи» (КПП, 27). А трохи нижче: «Властелинь же видѣ его тако ходяща и паки ину вда ему *одежу*, вящши первыа, моля его, да ходить в неи» (там же). Цей факт дозволяє припустити, що в текст Патерика назва *одежа* мимоволі проникла з живого мовлення давньоруського письменства на тлі його загального прагнення до написання канонічних текстів книжною мовою.

Інакше кажучи, термін *одежа* був відомий східним слов'янам і до поширення старослов'янських елементів на території Русі (як наслідок рефлексу праслов'янського **dj* в давньоруське *жс* — **odedja* < *одежа*). Підтвердженням цього є засвідчення слова в оригінальних давніх текстах (Срезн., 2, 612), а також у багатьох східнослов'янських діалектах (Онишкевич, 2, 15–16; Піпаш, 123; СПЗБ, 1, 58; СРНГ, 23, 9–12).

У загальнородовому значенні на давньоруській території вживався і термін *пърты*, наявний у численних оригінальних текстах (Срезн., 2, 1753–1755). Пам'ятки ж старослов'янської писемності такої семантики за словом не фіксують, натомість уживають лексему *пъртъ* на позначення шматка полотна. І сьогодні в мовах південних слов'ян праслов'янський корінь **pъrtъ*¹² розуміють як назву матеріалу, з якого шили одяг: болг. *пъртушина* 'пожитки, манаття', макед. *пртен* 'полотняний' (ЕСУМ, 4, 529). Свого часу Г. М. Лукіна, вивчаючи предметно-побутову лексику давньоруської мови, звернула увагу на граматичну форму аналізованого слова. Дослідниця дійшла висновку: «Якщо форми однини

⁹ У давньоруській літературній мові функціонували також форми *одѣнье*, *одѣние*, *одѣвание*.

¹⁰ Львов А. С. Лексика «Повести временных лет». — М., 1975. — С. 67.

¹¹ Філін Ф. П. Лексика русского литературного языка древнекиевской эпохи (по материалам летописей) // Учен. зап. Ленинград. гос. пед. ин-та им. А. И. Герцена. — Ленинград, 1949. — Т. 80. — С. 162.

¹² Посилання на твердження відомого тюрколога Ж. Дені про те, що спільнослов'янське слово *порти* має тюркське походження, див. у кн.: Ларин Б. А. Лекции по истории русского литературного языка (X — середина XVIII в.). — М., 1975. — С. 233.

слова *пъртъ* в окремих випадках можуть виступати в інших значеннях ('шматок тканини', 'священницькі ризи'), то форми множини спостерігаються виключно в загальному значенні 'одяг' ¹³. Як бачимо з «Матеріалов» І. І. Срезневського, форми однини аналізованого слова, а також його похідних виступають перекладами відповідних грецьких слів (Срезн., 2, 1753–1754). Тим часом форми множини є оригінальними утвореннями.

Імовірно, слова з коренем *пърт-* були досить продуктивними в давньоруській мові, про що сьогодні свідчить значне їх поширення майже в усіх східнослов'янських діалектах. Під впливом живого мовлення місцевого населення лексема, на думку Ф. П. Філіна, проникла й у мову церковного вжитку ¹⁴. Так, у Патерику читаємо: «... и нача събирати к собѣ юных от мирьскыа чади и въскладаша на них *порты* чернечьскыа» (КПП, 188). Касіянівська друга редакція, за списком якої наводяться цитати, цю лексему фіксує лише один раз, тоді як у ранніх редакціях пам'ятки, списках Житія Феодосія вона засвідчена ширше.

Частотнішим у тексті виявляється ще один родовий термін — старослов'янізм *риз*. На множинну форму цього іменника свого часу звернув увагу І. І. Срезневський, указуючи, що такий варіант написання свідчить про вживання слова в канонічному контексті (Срезн., 3, 121). Так, обряд постриження в ченці обов'язково супроводжувався одяганням *мнишеских риз*. Водночас форма однини аналізованого слова, що також фіксується в Києво-Печерському патерику, вживається на позначення конкретизованого поняття «верхній, повсякденний одяг». Зокрема, в ризу був одягнений злодій, який хотів пограбувати ченця Григорія: «... летя, яться *ризою* за другу вѣтвь и, не имѣа помощи, удавися ожере-лієм» (КПП, 136). Як показують спостереження, така семантика реалізується зазвичай в оригінальних текстах.

Цікаво, що в деяких східнослов'янських діалектах засвідчено слово *риз* та його деривати на позначення поганого, зношеного одягу. Пор.: укр. *різи, рїзки, рїззе, рїззя* (поліс.) 'лахміття' (Лисенко, 185); рос. *рїзина* (Смол.) 'старий одяг', *рїзы* (Волог.) 'старі, обірвані краї одягу', *рїзье* (Волог.) 'рваний одяг', *рїзья* (Смол.) 'лахміття' (СРНГ, 35, 102). Із цього приводу Г. М. Миронова стверджувала, що «вже в давньоруській мові це слово мало значення «подертий одяг, лажміття» і, таким чином, відрізнялося від цсл. *риза*, що вживалося, в основному, для позначення багатого й урочистого убрання» ¹⁵. Справді, у Патерику читаємо, що на знак своєї смиренності Феодосій Печерський ще в домонастирський період свого життя «въ худыа *риз*ы облечеса и тако хождааше» (КПП, 27). Щоправда, в ранніх редакціях на місці слова *риз*ы, як зазначає Д. І. Абрамович, зафіксовано термін *пърты* ¹⁶.

Таким чином, у літературній мові давньоруського періоду побутувало кілька родових назв одягу, вживання яких залежало від стилю тексту. У Повісті временних літ домінуючим серед них, як стверджує А. С. Львов, є термін *пърты* ¹⁷. Тим часом у канонічному тексті Патерика це слово майже не вживається. Натомість у ньому переважає старослов'янізм *одежда*. На думку Г. В. Войтів, у зв'язку з тим, що назва *риз*и поряд з родовим репрезентує й видове значення «загальна назва верхнього одягу», вона не займає серед загальних назв убрання

¹³ Лукина Г. Н. Знач. праця.— С. 42.

¹⁴ Филин Ф. П. Знач. праця.— С. 161.

¹⁵ Миронова Г. М. Загальні назви одягу в давньоруській мові // Мовознавство.— 1977.— № 1.— С. 58.

¹⁶ Абрамович Д. І. Києво-Печерський патерик.— К., 1991.— С. 27.

¹⁷ Львов А. С. Знач. праця.— С. 64.

провідного місця¹⁸. У цілому ж у тексті реалізується тенденція до витіснення колись частотних, як свідчать ранні пам'ятки, найменувань *порты* та *ризы* субстантивом *одежда* / *одежа*.

Аналіз тексту Києво-Печерського патерика показує, що не всі лексеми, які на перший погляд здаються старослов'янізмами, є ними насправді. Інколи трапляються випадки стилізації питомих лексем під книжні. Ідеться про назву найближчого до тіла предмета одягу ченців — *власеницу* або *свиту власену*, так звану «волосяну сорочку». Нестор так описує буденний одяг Феодосія Печерського: «Одежда же бѣ его *свита власена* остра на тѣлѣ, извону же на неи ина свита, и та вельми худа сущи и ту же сего ради възлачаше на ся, яко да не явиться *власеница*, сущаа на нем» (КПП, 46–47). Цю сорочку робили з грубої шерстяної тканини, шви й ворсинки якої впивалися в тіло ченця, при цьому знімати її в жодному разі не дозволялося. Патерик свідчить, що бували випадки, коли після смерті колишнього господаря власяниці її передавали іншим людям. Так, князь Ізяслав як оберіг носив власяницю преподобного Святоші.

Неповноголосся в корені *влас-*, здавалося б, мало вказувати на його старослов'янську основу. Однак «Словарь старославянского языка» за редакцією Р. М. Цейтлін такої лексеми не фіксує. Як стверджує Є. С. Харін, власяниця була давньоруським відповідником візантійського хітона¹⁹. Із грецької мови *хитон* потрапив і в старослов'янські тексти. Тим часом східним слов'янам це слово явно не припало до душі. Саме ж поняття в них отримало назву на основі загальної характеристики предмета — *власяница*.

Сучасні східнослов'янські говори нерідко на позначення одягу чи тканини засвідчують повноголосний корінь *волос-*. Пор.: укр. *волосінка* (гуц.) 'домашня груба шерстяна тканина' (Піпаш, 29), *волосяніця* 'власяниця', *волосянки* 'штани з овечої шерсті' (Гр., 1, 252); рос. *вѣлосень*, *волосѣнь* (Курськ., Ворон.) 'довга овеча шерсть для пряжі' (Курськ., Ворон.) 'шерстяна пряжа', *волосѣня* (Ворон.) 'домоткана шерсть для спідниць', *волѣсник* (Оренб., Ряз., Саратов., Астрах., Пенз.) 'жіночий головний убір — ситцева шапочка або пов'язка, що одягається під платок, для підтримання волосся', *волосянка* (Байкал., Алм.) 'шерстяна саморобна шляпа, шапка' (місце не вказ.), 'власяниця', *волосяніця* (місце не вказ.) 'власяниця' (СРНГ, 5, 59–64). Як бачимо, у діалектах зафіксовано повноголосні форми. Цей факт, очевидно, може вказувати на наявність у минулому східнослов'янізму *волосяниця*. Оскільки ж слово використовувалося давньоруськими книжниками в релігійних текстах, цілком імовірним видається уподібнення питомої лексеми до книжної — *власяница*. Таким чином, цей термін можна розглядати як несправжній старослов'янзм, що відзначав і А. С. Львов²⁰.

Для називання натільної сорочки в тексті Патерика у трьох випадках засвідчено також старослов'янзм *срачица*: «Раздаав же все свое, даиже и до *срачица*» (КПП, 159). Ця назва фіксується зазвичай у перекладних пам'ятках релігійного характеру. Таку ж форму й значення сьогодні зберігає словенська мова: *sráĵčica* (ЕСУМ, 5, 358). На східнослов'янському ґрунті цей іменник мав повноголосний відповідник *сорочица*, значно частіше *сорочка*, які, однак, у тексті аналізованої пам'ятки не були зафіксовані.

¹⁸ Войтів Г. В. Знач. праця.— С. 7.

¹⁹ Харин Е. С. Древнерусское монашество в XI–XIII вв.: быт и нравы : Дис. ... канд. ист. наук.— Ижевск, 2007.— С. 50.

²⁰ Львов А. С. Знач. праця.— С. 68.

Найменуванням другого, очевидно основного, верхнього одягу ченців, як бачимо з наведеної вище цитати, є термін *свита*. Це слово активно функціонує в давньоруських текстах, називаючи одяг усіх верств населення (Срезн., 3, 275–276). Старослов'янські пам'ятки його не фіксують, хоча лексема відома південнослов'янським мовам у значенні матеріалу, з якого шийють одяг: *свита* болг. 'вид тканини', макед. 'дороге тонке сукно', схв. 'сукно' (там же, 193). У сучасних східнослов'янських мовах, як і в епоху Київської Русі, аналізованим терміном позначають верхнє вбрання (СУМ, 9, 76; ССРЛЯ, 13, 390). Конкретний вид одягу називає це слово і в російських говорах: *свѣта* (Пск.) 'ряса священика' (Орл., Калуз.) 'сорочка' (Пск., Калін., Волог.) 'старий порваний одяг' (Калін.) 'в'язаний одяг' (Арх.) 'придане нареченої, її наряд', *свѣтка* (Брян.) 'чоловічий піджак' (Орл., Калуз.) 'сорочка' (Волог.) 'легкий жіночий одяг, що нагадує сарафан; святковий одяг' (Пск., Калін.) 'старий порваний одяг' (СРНГ, 36, 303). Ситуація нагадує ту саму, що й у випадку зі словом *порты*. Такий факт наштовхує на думку про те, що саме значення 'верхній одяг' є питомим для аналізованого слова. Відмінності в семантиці в інших групах слов'янських мов є свідченням давності кореня **svvit-* і належності його до праслов'янської мовної спадщини.

Обов'язковим атрибутом чернецтва була мантия, яку одягали під час обряду постригання і, як свідчить Патерик, не знімали навіть під час виконання буденних робіт. Так, преподобний Спиридон «...нѣкогда обычную работу съвершающе ... и от пламени огненаго загорѣся покровъ храмины. Он же, вземъ мантию свою, и закры устіе пещи» (КПП, 172). І. І. Срезневський у своїх «Матеріалах» характеризує її лише як чернечий одяг (Срезн., 2, 111). Детальніший опис цього предмета знаходимо в дослідженні Є. С. Харіна. На думку вченого, вона являла собою шматок грубої шерстяної або льняної тканини, яка збиралася навколо шиї на мотузку, як можна бачити на давніх іконах, так, щоб вона покривала все тіло ченця²¹. Тим часом Г. М. Миронова зазначає, що назва *мантия* в пам'ятках ранньої писемності використовувалася також для позначення верхнього одягу імператорів чи князів, і ставить її в один синонімічний ряд із старослов'янським *багряница*²². До речі, термін *багряница* також один раз засвідчено в Києво-Печерському патерику.

У старослов'янських текстах зафіксовано лише назву *манѣтиица* 'чернечий плащ' як переклад грецького *παλλίον* (Цейтлін, 322). Імовірно, що й до східних слов'ян це слово прийшло не із старослов'янських книг, а безпосередньо з грецької мови. Лексема й сьогодні активно вживається в церковній сфері.

Із грецької мови було запозичено і термін *параманди*. Ним називали чотирікутний платок із зображенням хреста та інших знаків страждання Спасителя, що його носили монахи на грудях і на плечах (Срезн., 2, 879). Цей елемент чернечого вбрання зберігався разом із мощами святих. Так, коли помер преподобний Святоша, князь Ізяслав «... приславъ с мольбою къ игумену, глаголя, прося себѣ на благословеніе креста, иже у *параманди* его, и възглавница и кладкы его» (КПП, 117). У ранніх редакціях зустрічаємо можливі варіанти написання цього слова — *пароманаткы*, *переманатки*, що, мабуть, виникли на давньоруському ґрунті під впливом живого мовлення місцевого населення.

²¹ Харин Е. С. Знач. праця.— С. 52.

²² Миронова Г. М. Спостереження за еволюцією синонімічних лексем усередині лексико-семантичної групи // Мовознавство.— 1981.— № 6.— С. 53.

Серед найменувань одягу варто виділити й терміни, позначені характеристикою 'поганий одяг, лахміття'. Зазвичай убрання ченців було саме таким. Вище ми вже розглядали номен *ризы*, що, потрапивши на східнослов'янські землі, міг реалізовувати таку семантику. Втілювалася вона й у питомій назві *рубище*, що також фіксується в тексті патерики: «Самому ти нагу супу, но и отходящу ти, в сих исплатаных *рубищах* положень будещи» (КПП, 116). Зазначимо, що слово засвідчено лише в мові єпископа Симона, тоді як монахи Нестор та Полікарп для реалізації цього значення використовували вже переосмислений термін *ризы*. Можливо, для особи високого церковного сану вживання семантично модифікованого старослов'янзму було малоприйнятним. Назва *рубище*, не зазнавши ніяких змін, і сьогодні функціонує в літературній російській мові (ССРЛЯ, 12, 1508).

Загалом справжні подвижники церкви мало турбувалися про свій зовнішній вигляд. Зокрема, Феодосій Печерський навіть уже в сані ігумена відмовлявся від «світлыя одежда». Протягом усього життя «козлины бо бяху тому яко многоцѣннаа и свѣтлаа одежда, власница же яко же се честнаа царскаа багряница» (КПП, 71). Преподобний Ісакій, прийнявши постриг, також «облечеса въ власницю, и повелѣ купити собѣ козлищ и одрати его мѣхомъ, и возвлече на власницю, и осьше около его кожа сыра» (КПП, 185). Таким чином, *козлина* 'козяча шкура' теж виступала в ролі своєрідного чернечого предмета одягу, при цьому такого, що підкреслював смиренність інока. Інакше кажучи, цей своєрідний одяг виконував роль знаряддя в боротьбі з плоттю як субстанцією, протиставленою духовному. Таку ж функцію виконували й вериги — залізні ланцюги, що тісно одягалися на тіло. Певною мірою вони теж виступали частиною аскетичного вбрання ченців. Так, многотерпеливий Іоанн Затворник «пребысть въ велицѣ въздержаніи лѣтъ 30, и многым постом удручаа и томя тѣло свое и желѣза тяжка на всем тѣлѣ своем нося» (КПП, 139). Феодосій Печерський цей засіб смирення носив ще в монастирський період свого життя.

Серед елементів убрання одним з традиційних був пояс. Для Києво-Печерського патерики він узагалі відіграє символічну роль, адже саме цей предмет став своєрідною міркою, дарованою Богом, для будівництва церкви, з якої й почалася вся історія Печерського монастиря: «Сынъ мѣру дароваль своего *поаса*, аще бо и дрѣво бяше существом видимо, но Божією силою одѣано естъ» (КПП, 9). Слово було й залишається добре відомим усім слов'янським мовам, саме тому можемо казати про нього як про спільнослов'янську спадщину²³.

Знаходимо в Патерику й цікаві назви окремих частин одягу — *ожереліе* та *приполькъ*.

У свідомості сучасних росіян термін *ожереліе* асоціюється з прикрасою. Однак у давньоруську епоху це слово було полісемантичним і могло називати комір (Срезн., 2, 630). Лексема є похідною від друс. *гърло* 'горло'. Грабуючи блаженного Григорія, злодій «... летя, яться ризою за другу вѣтъв и, не имѣа помощи, удавися *ожереліемъ*» (КПП, 136). Назва не засвідчена в старослов'янських пам'ятках, натомість вона поширена в говорах російської мови: *ожерѣлок* (Арх., Новг., Пск., Волог., Костром., Дон., Кубан., Урал., Перм., Свердлов.) 'хутрянний комір; комір' (Ворон.) 'відкладний комір жіночої сорочки' (Кубан., Урал., Перм.) 'комір сорочки', *ожерѣлье*, *ожерѣльник* (Пск., Арх.) 'хутрянний комір', *оже-*

²³ Див. також: Прискока О. В. Об одном слове-символе в древнерусской письменности // IV международный симпозиум «Сопоставительные и сравнительные исследования русского и других языков» : [Доклады] (Белград-Нови-Сад, 8–10 октября 1996 г.).— Белград, 1997.— С. 258–263.

рѣлочек (Перм.) ‘комірець’ (СРНГ, 23, 76–77). Цей факт може свідчити про питомий характер аналізованого слова.

Термін *приполькъ* ужито в тексті лише один раз у сюжеті, суміжному з сюжетом з Повісті временних літ, у значенні ‘поділ одягу’: «И видѣ бѣса, обходяща въ образѣ Ляха и въ *приполиѣ* носяща цвѣтки, иже глаголются лѣпки: възимаше и нѣкакой з лона цвѣток и верзаше и на кого любо» (КПІ, 96). Як і в попередньому випадку, слово не зафіксоване в старослов’янських текстах, але неодноразово фігурує в східнослов’янських діалектах: укр. *припбл*, *приполѣць* (західнополіс.) ‘нижня частина фартуха або спідниці, куди можна насипати що-небудь’ (Аркушин, 2, 89); рос. *припбл* (Перм., Вят., Костром., Брян., Смол.) ‘пола одягу, поділ’ (СРНГ, 31, 351); бр. *прыпбл*, *прыпбл* (СПЗБ, 4, 155). У зв’язку з цим іменник *приполькъ* також відносимо до розряду питомої лексики.

У наведеній вище цитаті зустрічаємо також номен *лоно*. У старослов’янській мові це слово могло позначати нутрощі, живіт та материнську утробу (Цейтлін, 310). Тим часом східні слов’яни розуміли під ним ядро, або ж груди, пазуху (Срезн., 2, 46). І. І. Срезневський схиляється до думки, що в наведеному тексті реалізується саме остання сема — ‘пазуха’. Цю позицію підтримує у своєму дослідженні Повісті временних літ і А. С. Львов, категорично відкидаючи міркування Ф. П. Філіна, що свідчать на користь старослов’янського складника в семантиці слова²⁴.

На наш погляд, у тексті Києво-Печерського патерика слово *лоно*, як і попереднє *приполькъ*, реалізує сему ‘поділ одягу’. У протилежному випадку виходить, що квіти біс носив у подолі, а брав їх із пазухи. Із синтаксичного погляду, двокрапка, що розділяє частини речення, традиційно має означати, що друга його частина є поясненням першої. Таким чином, логічнішим було б вважати слова *лоно* і *приполькъ* синонімами, імовірно, ужитими автором з метою уникнення повторів.

Монастирське життя не обмежувалося лише богослужіннями. У вільний від молитов час ченці займалися буденними справами. Так, з тексту Патерика дізнаємося, що Феодосій Печерський багато чого робив своїми руками: «...ово ли *копытьца* плетуще и *клобуки*, и инаа ручнаа дѣла строяще» (КПІ, 37). Стосовно тлумачення лексеми *копытьце* в учених немає однастайної думки. Річ у тім, що в давньоруський період це слово було полісемантичним і могло позначати рід взуття, шапку у вигляді копита або ж особливий орнамент (Срезн., 1, 1282). Розглядувану нами цитату І. І. Срезневський наводить як ілюстрацію до першого значення слова. Такої ж думки дотримувався і Є. Є. Голубинський. Інші вчені, зокрема преосвященний Філарет, вважали, що так називався чернецький головний убір, схожий на камилавку²⁵. Водночас Д. І. Абрамович не погоджується з поясненням Філарета і висуває свою версію тлумачення лексеми *копытьце* — «шкарпетка»²⁶. Цю думку пізніше підтримали й сучасні українські мовознавці²⁷.

Очевидно, що термін *копытьце* є східнослов’янізмом, похідним від псл. **коруто* ‘копито тварин; (перен.) колодка’. Копитом у деяких західнослов’янських мовах, зокрема в нижньолужицькій, називали підкову та підковку на каблуках, а в чеській це слово з позначкою «застаріле» виступає в значенні

²⁴ Див.: Львов А. С. Знач. праця.— С. 74; Филин Ф. П. Знач. праця.— С. 162.

²⁵ Абрамович Д. І. Знач. праця.— С. 216.

²⁶ Абрамович Д. И. Исследование о Киево-Печерском патерике...— С. 198.

²⁷ Історія української мови. Лексика і фразеологія / Відп. ред. В. М. Русанівський.— К., 1983.— С. 143.

‘взуття на дерев’яній підосшві’ (ЕСУМ, 2, 568). П. П. Толочко також вважає цю лексему найменуванням виду взуття, підтверджуючи свої міркування цитатою з тексту Патерика: «сѣдѣше, прядыи вѣлну на съплетение копытьцемъ»²⁸. Терміном *вѣлна* в давньоруській мові позначалася вовна. На наш погляд, малоімовірно, що Феодосій (про якого йдеться у наведеній вище цитаті) міг плести взуття з вовняних ниток.

Досить привабливою видається версія про те, що *копотьцями* в давньоруський період називали шкарпетки. Однак сумнівні викликає той факт, що на всіх зображеннях святих вони постають з голими ногами або ж у благому взутті. Цю думку підтверджують і слова з Києво-Печерського патерика про преподобного Ісакія: «Егда же приспѣваше зима и мрази лютыи, то стоаше въ плесницахъ раздраныхъ, яко многажды примерзаху нозѣ его къ камени, и не подвизаше ногами» (КПІ, 187). Як бачимо, про наявність предметів одягу для ніг у ченців не йдеться.

Тим часом плести нитки Феодосій міг і для виготовлення головних уборів. Із дослідження Є. С. Харіна, присвяченого монастирському побуту, дізнаємося, що ченці носили такий убір, який складався з двох частин: камилавки й куколя. Перша являла собою м’яку круглу шапку, яку не знімали навіть під час сну²⁹. Щоправда, терміна *камилавка* в давньоруській мові І. І. Срезневським не зафіксовано, не позначений він і в старослов’янських текстах. Цей факт можемо пояснити тим, що справжні камилавки робилися з верблової шерсті, якої, звичайно ж, на території Київської Русі бути не могло. Очевидно, на той час давньоруські ченці за візантійським зразком носили схожий головний убір, а верблову шерсть замінювали на доступнішу, можливо овечу (звідси й вираз *прядыи вѣлну*, тобто вовну). Закономірно, що й назва такої шапки могла бути іншою. Не випадково й виготовляв їх ігумен разом із клобуком (куколем), який традиційно одягався поверх них.

Разом з тим у тексті вказано, що свій товар монастир продавав на місцевому базарі, щоб натовпі купити щось на потреби братії. Зрозуміло, що місцевому населенню чернечі головні убори були мало потрібні. Однак можемо припустити, що термін *копытьце* міг називати й головний убір такої форми й крою загалом. Так, у деяких говорах російської мови знаходимо назву *копыто*, яка позначає вид жіночого головного убору, що за формою нагадує копито (СРНГ, 14, 305).

Тюркізм *клобук* теж, як виявляється, позначав не лише чернечі предмети гардероба. Так могли називатися також тіара та князівська шапка (Срезн., 1, 1223). В інших слов’янських, зокрема західних, мовах цим терміном позначали шапку, капелюх (ЕСУМ, 2, 464). У тамбовських говорах російської мови зустрічаємо *клобучок* ‘жіночий головний убір, що за формою нагадує серп, шиється з ганчір’я й одягається дещо вище лоба, прикріплюючись до голови волосником’ (СРНГ, 13, 300), що, можливо, також пов’язаний з давнім *клобук*.

В. І. Гончаров указує на те, що вже в давньоруський період були спеціально навчені ремісники, котрі виготовляли клобуки — *клобучники*. Попри це, ченці монастиря, очевидно, самостійно опановували це ремесло поряд з багатьма іншими³⁰.

У тексті Патерика чернечу братію не раз названо Христовим війнством, що веде духовну боротьбу з темними силами. Відповідно одяг у такому трактуванні розуміли як своєрідну броню. У зв’язку з цим у деяких випадках для називання

²⁸ Толочко П. П. Київ і Русь : Вибр. твори. 1998–2008 рр.— К., 2008.— С. 233.

²⁹ Харин Е. С. Знач. праця.— С. 52.

³⁰ Гончаров В. И. Историческая лексикология русского языка : Учеб. пособие для студентов филол. фак. педвузов Украины.— К., 2000.— С. 159.

клубука використано сталий книжний вираз *шлем спасеніа*: «Тажде снемъ с него святу ю мантію, въврѣже ю въ ровъ глубокъ, такожде и шлем спасеніа, иже бѣ на главѣ его, снемъ, заврѣже его» (КПП, 34).

Назви взуття представлені в Києво-Печерському патерику мало. Власне, аналіз тексту пам'ятки дозволив виділити лише термін *плесниці* (див. вище). Слово є похідним від іменника *плесно* 'стопа', тобто те, що одягалось на стопу, взуття. Цей субстантив та його дериват *плесньце* 'сандалія' зафіксовано вже в старослов'янських пам'ятках (Цейтлін, 449). В оригінальній давньоруській літературі утворення *плесниці* функціонує лише в канонічних текстах³¹. Назва, очевидно, виявилася для східних слов'ян не досить продуктивною. Спостереження показують, що іменник *плесниці* не часто вживався в давніх пам'ятках, не поширений він і в діалектному мовленні. Як зазначає Г. В. Судаков, уже на період XVII ст. *плесниці* належало до фонду пасивної лексики³².

Більш уживаним був інший, питомий, термін — *прабошњи*. Його вжито на місці слова *плесниці* в ранній Феодосіївській редакції, як це було в Повісті временних літ, де знаходимо цей самий сюжет Патерика. Історії слова приділено немало уваги. А. С. Львов услід за своїми попередниками пропонував етимологічно розкласти його на *пра-бос-ънја*³³. Якщо врахувати ще один можливий варіант написання аналізованої лексеми *пробосьни* та розглядати префікс *про-* (*пра-*) у значенні «для», семантика слова стає цілком прозорою — 'для босого'. У такій інтерпретації назва *прабошњи* виявляється спорідненою з пізнішим *босовики*. Дослідження Ф. П. Філіна свідчить, що в давньоруську епоху слово *прабошњи* було поширеним у південних регіонах і протиставлялося північному *поршині*, яке поступово витіснило аналізовану лексему з активного словника³⁴.

Таким чином, предмети одягу в житті ченців займали далеко не останнє місце. Попри те що лексичних одиниць на позначення вбрання в тексті зафіксовано не так багато, їх аналіз дозволив виявити багато цікавих мовних фактів. Розглядувані найменування демонструють різноманітні джерела походження давньоруської лексики. Серед них зустрічаються як питома номенклатура, так і запозичення зі старослов'янської, грецької, тюркської мов. При цьому деякі власні слова із стилістичною метою «маскуються» книжниками під старослов'янськими. Семантика окремих проаналізованих нами лексичних одиниць потребує глибокого дослідження, оскільки деякі з них опинилися на периферії мовної системи або зникли взагалі. Інші найменування зберегли або ж розширили своє семантичне наповнення й зберігаються в сучасних східнослов'янських мовах чи їх діалектах.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Аркушин	— Аркушин Г. Л. Словник західнополіських говірок : В 2 т.— Луцьк, 2000.
Гр.	— Грінченко Б. Д. Словарь української мови : В 4 т.— К., 1907–1909.
ЕСУМ	— Етимологічний словник української мови : В 7 т. / За ред. О. С. Мельничука.— К., 1982–2012.
КПП	— Абрамович Д. І. Києво-Печерський патерик.— К., 1991.— 280 с.
Лисенко	— Лисенко П. С. Словник подільських говорів.— К., 1974.— 260 с.
Онишкевич	— Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок : В 2 ч.— К., 1984.
Піпаш	— Піпаш Ю. О., Галас Б. К. Матеріали до словника гуцульських говірок.— Ужгород, 2005.— 266 с.

³¹ Історія української мови. Лексика і фразеологія. — С. 143.

³² Судаков Г. В. Лексикология старорусского языка.— М., 1983.— С. 54.

³³ Львов А. С. Знач. праця.— С. 88.

³⁴ Філін Ф. П. Знач. праця.— С. 247–248.

- СПЗБ — Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча : У 5 т. / Пад рэд. Ю. Ф. Мацкевіч. — Мінск, 1979–1986.
- Срезн. — *Срезневский И. И.* Материалы для Словаря древнерусского языка по письменным памятникам : В 3 т. — СПб., 1893–1912.
- СРНГ — Словарь русских народных говоров / Гл. ред. Ф. П. Филин, Ф. П. Сороколетов. — СПб., 1965–2010. — Вып. 1–43.
- ССРЛЯ — Словарь современного русского литературного языка : В 17 т. / Под. ред. В. И. Чернышова. — М. ; Ленинград, 1950–1965.
- СУМ — Словник української мови : В 11 т. / За ред. І. К. Білодіда. — К., 1970–1980.
- Цейтлін — Старославянський словарь (по рукописам X–XI веков) / Под ред. Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки, Э. Благовой. — М., 1994. — 842 с.

A. V. HONCHARENKO

THE NAMES OF ARTICLES OF CLOTHING IN THE TEXT OF KYIV-PECHERSK PATERICON

The article discusses and analyzes the nomenclature of articles of clothing and footwear in the text of Kyiv-Pechersk patericon. It is revealed the sources of an origin of such language units that demonstrate the use of lexemes, belonging to the East Slavic linguistic heritage, and borrowings from the Old Slavic, Greek and Turkic languages. The attention is paid to the phenomena of stylization of the specific lexemes which are available in the text and marked by the concepts of «artificial staroslovyanizms». An attempt of explanation of some disputable word meanings, which appeared on the periphery of language system, is made via the semantic analysis and on the basis of attraction of dialect data and data of these related languages. Separate names, on the contrary, have expanded the semantic filling. The allocation of groups of names of this kind, on the stage of early development of language, allows not just to estimate its lexical structure from a system view but also, thanks to it, to track various interrelations between separate units and groups to which they belong, in historical development and, as a result, various peculiarities of modern lexical-semantic system of language.

Key words: Kyiv-Pechersk patericon, clothing, Old Slavic language, Old Russian language.

МІСЦЕ Й ОСОБЛИВОСТІ ПОДАННЯ ГАЛУЗЕВОЇ ЛЕКСИКИ В «РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОМУ СЛОВНИКУ» С. ІВАНИЦЬКОГО ТА Ф. ШУМЛЯНСЬКОГО

У статті проаналізовано відібрану за ремарками українську галузеву лексику, що міститься в «Російсько-українському словнику» (1918 р.) С. Іваницького та Ф. Шумлянського. Досліджено її співвідношення та характерні особливості в зазначеному лексикографічному джерелі, з'ясовано місце цієї лексики в сучасній мові й науковій практиці.

Ключові слова: українська лексикографія, перекладна лексикографія, російсько-український словник, Сергій Іваницький, Федір Шумлянський, галузева лексика.

Сьогодні все більшої популярності в колах мовознавців і всіх, хто цікавиться історичним розвитком української мови, її лексико-семантичним багатством, набувають лексикографічні джерела післяреволюційних років, зокрема 1917–1933. І це не випадково, адже «українська літературна мова вперше за всю свою історію в умовах української державности 1917–1920 років стала мовою державною»¹. Упродовж 1917–1920 років, за словами В. Чапленка, вийшло 22 загальномовних перекладних (російсько-українських й українсько-російських) словники². Авторів багатьох із них радянська влада звинуватила в буржуазному націоналізмі, шкідництві, а їхні наукові доробки було знищено або заборонено. В останні роки частину цих праць перевидано задля привернення уваги суспільства до лексикографічної спадщини минулого, до часів, коли ще не відбувалося активного втручання в структуру української мови і її штучного зближення з російською. Мова йде насамперед про перекладні російсько-українські лексикографічні джерела.

Незважаючи на різноманіття словників згаданого періоду, українські мовознавці стверджують, що здебільшого вони не відзначалися високою якістю. Є. Грицак, описуючи 1918 рік як час розквіту видавничого руху, водночас наголошує, що хоча й видано безліч усяких словників (українсько-російських і російсько-українських), з яких 80 % було саме сміття, але «ізда за недостатчі ліпших вони розходилися швидко і автори їх добре собі заробляли»³. Тільки згодом, за словами вченого, «видано доволі добрий словник рос.-український Дубровського, а проф. Є. Тимченко не встиг видати свого гарного великого словника рос.-укр. з огляду на пізніші політичні події»⁴. М. А. Жовтобрюх, роблячи огляд перекладних лексикографічних праць 1918–1929 рр., зауважує, що пере-

¹ Чапленко В. Історія нової української літературної мови (ХП ст. — 1933 р.).— Нью-Йорк, 1970.— С. 298.

² Там же.— С. 317.

³ Грицак Є. З історії книжкового руху на Великій Україні (1917–1922).— <http://www.chytomo.com/news/ye-hrytsak-z-istoriyi-knyzhkovoho-rukhu-na-velykiy-ukrayini-1917-1922>.

⁴ Там же.

кладні російсько-українські й українсько-російські словники зазначених років не справили будь-якого позитивного впливу на подальший розвиток української лексикографії. Виняток становлять лише двотомний «Російсько-український словник» С. Іваницького і Ф. Шумлянського та «Словник української мови» Д. Яворницького⁵. Перший словник подає в переліку головних лексикографічних праць післяреволюційних років й Іван Огієнко⁶.

Однак варто зазначити, що не всі науковці вважали перекладний словник С. Іваницького та Ф. Шумлянського (до речі, як і відому тогочасну працю — «Словник московсько-український» В. Дубровського) авторитетним джерелом і вагомим здобутком вітчизняної лексикографії. Так, наприклад, Юрій Шевельов у своїх спогадах пише: «Моїм єдиним дорадником і порадником (під час перекладання з російської твору Едгара По «Знаменитость». — Л. Т.) був «Російсько-український словник» Іваницького й Шумлянського, джерело не найвищої якості»⁷.

Зважаючи на неоднозначні відгуки вчених різних поколінь, науковців-діаспорян, сучасників про словникарську діяльність 1917–1930-х років, важливим завданням є ґрунтовний аналіз і порівняння реєстрового складу основних популярних післяреволюційних словників. Зокрема, актуальним видається виявлення спільної й відмінної лексики, наявної у мові, запозичених (скалькованих) чи так званих кованих слів⁸, поширених і вузьковживаних одиниць, що потрапили з тих чи тих міркувань до реєстру тощо.

Щодо «Російсько-українського словника» С. Іваницького та Ф. Шумлянського, то після тривалого забуття він знову побачив світ 2006 р. Як зазначено в передмові, перевидання цієї лексикографічної праці в незалежній Україні відповідає потребі повернення всього цінного з репресованої мовознавчої спадщини першої половини ХХ ст. Уведення словника в практично-ужитковий і науковий обіг сприятиме поверненню українській мові повноти лексичного складу, а українській лексикографії — вилученої ланки, необхідної для вивчення словникарства відповідної доби⁹.

Особливу цінність для дослідження лексичного складу нашої мови має український реєстр словника. Усі слова й словосполучення цієї реєстрової частини (близько 69 тис. одиниць) отримано завдяки спеціально розробленій програмі, на основі якої створено цифрову версію словника С. Іваницького й Ф. Шумлянського з двома реєстрами (українським та російським)¹⁰.

⁵ Жовтобрюх М. А. Нарис історії українського радянського мовознавства (1918–1941). — К., 1991. — С. 43.

⁶ Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови / Упоряд., авт. іст.-біогр. нарисів та приміт. М. С. Тимошик. — К., 1995. — С. 248.

⁷ Шевельов Ю. (Шерех Юрій). Я — мене — мені... (і довкруги). Спогади. — Х. ; Нью-Йорк, 2001. — С. 66.

⁸ «Ковані слова» — неологізми, що творилися діячами української культури кінця ХІХ — початку ХХ ст., виникали насамперед у перекладах українською мовою творів світової літератури, у публіцистичних і наукових працях. «Кованими» їх називали тому, що вони часто творилися за моделями, відсутніми в тодішній українській мові. Деякі з нових слів, що означали нові поняття і не порушували закономірностей словотворення української мови, увійшли до її словникового складу (Регушевський Є. С. «Ковані слова» // Українська мова : Енциклопедія / Редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови) та ін. — 2-е вид. — К., 2004. — С. 258.

⁹ Масенко Л. Передмова // Російсько-український словник / Уклад. С. Іваницький, Ф. Шумлянський. — К., 2006. — С. 5.

¹⁰ Створений цифровий словник подібний до описаної раніше системи «Словник московсько-український (В. Дубровський)» з аналогічним інтерфейсом (див.: Томіленко Л. М., Рабулець О. Г. «Словник московсько-український» В. Дубровського: склад і структура // Мовознавство. — 2015. — № 4. — С. 89–96).

Добре відомо, що важливим і невід'ємним складником будь-якої великої загальномовної лексикографічної праці (зокрема й перекладних словників) є галузева лексика ¹¹. Не становить тут винятку й аналізований словник, який уміщує близько 2 тис. 800 галузевих одиниць (української частини реєстру), а це приблизно 4 % від загальної кількості слів. Співвідношення спеціальної лексики, відбір якої виконано за допомогою ремарок (див. рис. 1), відтворено в табл. 1. На відміну від тлумачних словників, у яких характеристика галузевої належності слова може міститися в його тлумаченні, маркування спеціальної лексики в перекладних лексикографічних джерелах є чи не єдиним засобом її ідентифікації.

Таблиця 1

Галузева лексика в «Російсько-українському словнику» С. Іваницького, Ф. Шумлянського			
Галузева ремарка	Кількість слів (≈)	Галузева ремарка	Кількість слів (≈)
рос., росл. (рослина)	2000	гірн. + гір. (гірництво)	7
пт. (птахи)	224	мех. (механіка)	6
+ риба	100	мінер. (мінералогія)	5
анат. (анатомія)	72	буд. (будівництво)	3
+ гриб	68	кам. (камінь)	3
ком. (комахи)	62	друк., друкар. (друкарство)	2
мед. (медицина)	58 ¹²	+ жук	2
зоол. (зоологія)	31	мал. (малювання)	2
хем., хим. (хімія)	29	мисл. (мисливство)	2
з(ь)в. (звірок)	28	теол. (теологія)	2
грам. + грамат. (граматика)	27	арт. + артил. (артилерія)	2
муз. (музика)	24	військ. (військовий термін)	1
матем. + мат. (математика)	16	воєн. (воєнний)	1
бот. (ботаніка)	13	геогр. (географія)	1
фіз. (фізика)	10	торг. (торгівля)	1
астр. (астрономія)	9	хир. (хірургія)	1

Зауважимо, що деякі галузеві одиниці автори подають з різними ремарками, що зазначено в поясненні скорочень до словника (друк., друкар. — в друкарстві; хем., хим. — в хімії тощо). Крім того, виявлено частину слів з ремарками, яких немає в списку, — у таблиці їх подано зі знаком «+».

¹¹ На думку Л. Г. Боярової, на сьогодні немає наукових розвідок, присвячених саме кодифікуванню термінолексики в загальномовних перекладних словниках. Однак в умовах постійних змін в інформаційному просторі, зростання загального науково-технічного рівня суспільства та «термінологізації» мови виразною є тенденція до збільшення кількості термінологічних одиниць у таких словниках, зокрема російсько-українських. Отже, ця сфера фіксування української термінології потребує спеціального дослідження. Матеріал лексикографічних праць цього типу, опублікованих у різні періоди розвитку української мови, дає змогу виявити основні тенденції в нормування української термінології (Боярова Л. Г. Українська термінолексика в академічних російсько-українських словниках (20-рр. XX ст. — початок XXI ст.) // Вісн. Харків. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна : Сер. «Філологія». — 2013. — № 1048. Вип. 67. — С. 136–137).

¹² Цифри на рисунку і в таблиці відрізняються, оскільки на рисунку показано список медичних термінів, відібраних за ремаркою, наявною лише в російській частині реєстру, а в таблиці подано загальну кількість таких слів, що містяться в обох частинах словника.

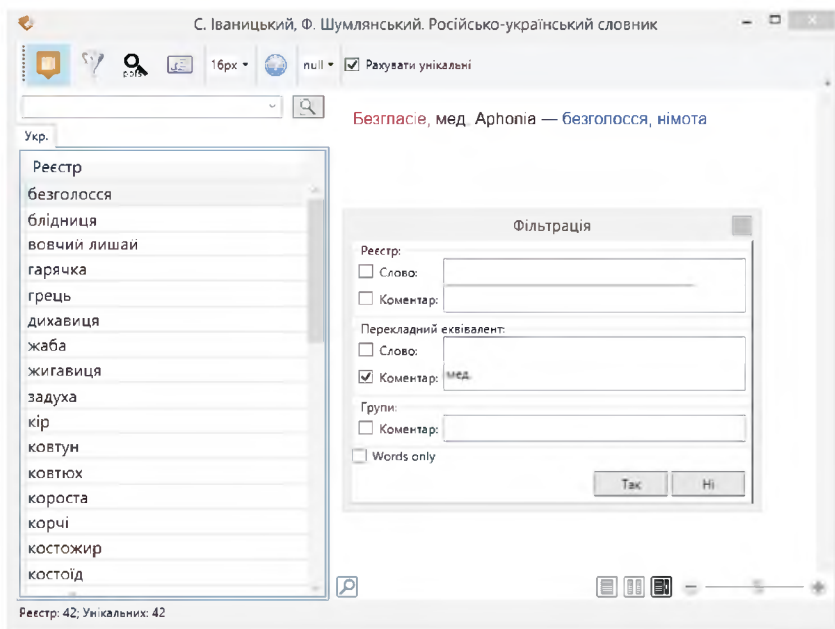

Рис. 1. Відбір лексики за допомогою ремарок

Отже, як бачимо з наведеної таблиці, найбільше в досліджуваному словнику міститься ботанічної номенклатури (а саме назв рослин), дещо менше зоологічних найменувань, зокрема назв птахів, риб і комах. Значно поступається згаданим галузям анатомія й медицина. Фахова лексика таких царин, як хімія, грамати́ка, музика, математика, фізика нараховує від 10 до 30 одиниць. Інші галузі представлено поодинокими словами.

Таким чином, основу галузевої лексики словника становлять об'єкти ботаніки — найменування рослин. І це не дивно, адже вони «належать до найбільших і найдавніших пластів лексики української мови»¹³. Споконвіку рослини відіграють у житті людей важливу роль, тому велика кількість назв здавна поширена в народі. Одні з них добре відомі на всій українській мовній території, і на їх основі сформувалися загальноновживані й наукові ботанічні номени, інші ж — вузьколокальні, залишилися поза літературним ужитком і функціонують у говорах¹⁴.

Біля переважної частини найменувань рослин автори словника подають загальноприйнятну латинську назву. У багатьох статтях українського реєстру, крім відомих ботанічних відповідників, С. Іваницький і Ф. Шумлянський наводять низку народних, регіональних тощо назв певної рослини, іноді з ремаркою «гал.» (галицьке). Зазвичай усталену ботанічну наукову назву подано на першому місці, хоча й не завжди, що, можливо, пов'язано зі ще не до кінця сформованою номенклатурою, пор.: Бересбрехь, бересдрень, берескледь, рос. *Evpunus* — **бруслина**, брусиліна, бруселіна, проскуріна, вересклеп, вовче лико; Чистотіль, рос. *Snelidonium majus* K. — **чистотіл**, чистик, глекопар, глечкопар, гладипник, ростопаш, сіре зілля, старовина, ластовине зілля, чистяк, чистець і Го-

¹³ Сабодюш І. В. Народні назви рослин і ботанічна номенклатура. — <http://kulturamovny.univ.kiev.ua/KM/pdfs/Magazine28-6.pdf>.

¹⁴ Там же.

личекъ 2) рос. *Thlaspi arvense* L. — вередник, волоски, **талабан**, чорне ребро, білиця (гал.); Астра, рос. *Aster* — гайстра, гайстер, зи(і)мник, п'ятаківці, **айстра**.

Зауважимо, що наведені латинські назви вносять певну плутанину в біологічну номенклатуру (це стосується і ботанічних, і зоологічних номенів), оскільки досить часто в словнику латиницею записано вид рослини (тварини), натомість українською мовою подано її рід. Наприклад: Свёкла, рос. *Beta vulgaris* — буряк, бурак (лат. *Beta* — буряк, лат. *Beta vulgaris* — буряк столовий); Ковыль, рос. *Stipa pennata* L. — кійло, ковила, шовкова трава, тирса (лат. *Stipa* — ковила, лат. *Stipa pennata* — ковила пірчаста); Заяць, з(ь)в. *Lepus timidus* — заєць, заїць, зайко — (білий) біляк (лат. *Lepus* — заєць, лат. *Lepus timidus* — заєць білий, заєць-біляк).

Трапляється в аналізованому джерелі й чимало найменувань рослин, що сьогодні сприймаються переважно як народні або регіональні, діалектні назви, а науковий ботанічний відповідник у частині випадків можна встановити тільки за допомогою латиниці: Болдриянь, болдырьянь, рос. *Valeriana officinalis* — овер'ян, одхасник, чортове ребро, бісове ребро, стоян, дідьче ребро (валеріана лікарська); Костянець, рос. *Stellaria holostea* L. — зорочник, чистець лісовий, нехворощ (зірочник лісовий); Южа, рос. *Dactylis glomerata* L. — вівсюк, мітлиця, перійка (грестиця збірна).

Загалом основу ботанічної номенклатури в досліджуваному матеріалі становлять трав'янисті рослини, зокрема польові та лісові лікарські трави, що мають здебільшого низку різноманітних найменувань: *безсмертник*, *жовтушки*, *жовтяниця*, *жовта гарячка*, *головокрут*, *сварка*, *сварливець*, *цмін*, *жовтий цмін*, *котячі лапки*; *деревій*, *крівавник*, *серпоріз*; *золототисячник*, *сердушник*, *семисильник*, *ясенець*; *нагідки*; *череда*, *собачки*, *собачі реп'яхи*, *стрілки* тощо. Значно менше в словнику зафіксовано назв дерев, як і одиниць на їх позначення: *верба*; *вишня*; *в'яз*, *берест*; *граб*, *грабина*; *ялина* тощо.

З ремаркою «бот.» у словнику зафіксовано переважно терміни на позначення частин рослини. Лексичі цієї групи, крім деяких одиниць, не властива синонімія (*вусики*; *двочастковий*; *насічник*; *окрива* (обгортка); *обережжа*, *колоустя*; *розрода*, *спора*; *шишка*, *бірка*, *бурулька*). Тепер у розглянутих понять, що мали кілька найменувань, залишилася одна назва (*розрода*, *спора* — спора; *шишка*, *бірка*, *бурулька* — шишка). Слово *бурулька* і в сучасних лексикографічних працях, і в джерелах минулого століття має основне значення «льодинка», лексико-семантичного варіанта «шишка» не зафіксовано. Він є лише в четвертому томі «Словаря російсько-українського» М. Уманця й А. Спілки, звідки його, очевидно, і запозичили автори. Лексема *бірка* (лише з літерою *и*), крім словника М. Уманця й А. Спілки, зі значенням «соснова шишка» міститься в «Словарі української мови» Б. Грінченка.

Цікаво, що лексем *обережжа* й *колоустя* (як і російського відповідника *околоустие*) не виявлено ні в словнику М. Уманця й А. Спілки, який ліг в основу праці С. Іваницького та Ф. Шумлянського, ні в головних загальномовних перекладних словниках першої третини ХХ ст., ні в сучасних лексикографічних працях. Знайдено ці слова в «Русско-малороссийскому словаре» Є. Тимченка, хоча перше з них ужито з літерою *е* в кінці — *обережже*. За російською назвою виявлено цей термін у «Словнику ботанічної термінології» В. Вовчанецького та Я. Лепченка. Словникова стаття в російсько-українському реєстрі має такий вигляд:

Перистом(а), околоустье, окраина, перистомий—перистом(-ма):
- п. **внутренний**—перистом середовий;
п. **наружный**—перистом надвірний;
Перисто-надрезный, п.-надрезанный—пір-
частозрізний.

Трохи по-іншому оформлено статтю в українській частині словника, де у квадратних дужках автори наводять і варіант *обережжє*, зафіксований у словнику Є. Тимченка:

Перистом (-ма), [обережжє (млч)]—перистом, перистома, перистомий, околоустье, окраина—л. *Peristoma, Peristomium*—н. *Peristom, Mundbesatz*;
п. **надвірний**—перистом наружний—л. *Exostomium*—н. *äusseres Peristom, Exostom*;
п. **середовий**—перистом внутренний—л. *Endostomium*—н. *inneres Peristom, Endostom*.

У сучасній ботанічній термінології закріпився запозичений термін *перистом*, що засвідчує академічний «Словник української біологічної термінології»¹⁵, інших відповідників не зафіксовано.

За спостереженнями І. Сабадоша, процес формування наукової ботанічної термінології (що підтверджує і проаналізований матеріал. — Л. Т.) відбувся на основі використання передусім загальнонародних українських флоронімів, успадкованих від праслов'янської мови, новотворів української мови і меншою мірою запозичених від інших мов¹⁶.

Проміжне місце між рослинними й тваринними організмами посідають гриби, які часто зараховують до ботанічної номенклатури. У досліджуваному словнику зафіксовано близько сімдесяти назв грибів. На відміну від рослин, велика кількість грибів має лише одну назву. Більша частина найменувань закріпилася й у сучасній номенклатурі: Валуй, гриб *Agaricus foetens* — валуй; Волнуха, гриб *Agaricus torminosus* — вовнянка; Сыроїжка (гриб) — сироїжка; Сморок, гриб *Morchella esculenta* Pers — сморж. Якщо є синонімічні варіанти, то їх значно менше, ніж у назвах рослин (здебільшого 2 або 3), напр.: *боровик, білий гриб; синюха, синяк; губа, трут, трутник*.

Аналогічно до ботанічної номенклатури назви тварин (слова з ремарками «пт.», «ком.», «з(ь)в.», «зоол.», «риба») подано переважно з латинським відповідником. Цій категорії лексики також притаманна синонімія, хоча й менше, ніж найменуванням рослин (кількість варіантів також менша). Значна частина зоологічних номенів, крім назв птахів, риб, у словнику має лише один відповідник (Долгоножка, ком. *Tipula* — довгоніг; Метель, ком. *Ephemera horaria* — поденька; Стрекоза, ком. *Locusta vertucivora* — коник; Соболь, з(ь)в. *Mustela zibelina* — собіль (р. соболя); Выхухоль, з(ь)в. *Myogale (Sorex) moschata* — хохуля).

Більшість найменувань тварин, зафіксованих у словнику, сьогодні є загальноприйнятими номенклатурними назвами. Це, наприклад, одиниці на позначення комах (*бджола, блоха, блощиця, воша, кліщ, короїд, муха, оса, павук* та ін.); птахів (*голуб, горобець, дрізд, зозуля, лебідь, синиця, соловей, сорока, чайка* та

¹⁵ Див.: Словник української біологічної термінології / Уклад. Д. М. Гродзинський, Л. О. Симоненко та ін.— К., 2012.— С. 398.

¹⁶ Сабадош І. Історія української ботанічної лексики (XIX — поч. XX ст.). — Ужгород, 2014. — С. 9.

ін.); звірів (*засць, їжак, шакал* та ін.); риб (*білуга, ляц, карась, короп, лин, лосо-сь, оселедець* та ін.). Хоча трапляється в довіднику й чимало номенів, які мають тепер іншу назву або вживаються як розмовні, діалектні слова. Особливо це сто-сується найменувань птахів та риб: *баба птиця* — пелікан; *костур, костогриза, грубодзюб* — костогриз, дубоніс, костолуза; *камінничок* — кукша; *щудлак, щуд-лачок* — кулик-довгоніг або ходуличник; *струг, пестрюга, головиця* — форель; *камбула, одноока, однобочка* — камбала; *меньок, мнюх, ментюх* — минь; *перій* — харіус; *сірюга* — севрюга тощо.

Непослідовно (то з латиницею, то без неї) подано в словнику медичну лекси-ку. Майже всі зафіксовані назви, крім кількох (напр.: Мочеиспускание (мед.) — сечепуск, сцяння, сцикавка; Регулы, frl. (мед.) — місячка, пола, часи), вжи-ваються на позначення захворювань людського організму. На відміну від бота-нічної й зоологічної, значна частина медичної лексики сьогодні має інші відпо-відники. Деякі одиниці або повністю вийшли з ужитку, або вживаються як розмовні, діалектні, просторічні чи навіть згрубілі форми (*гила, тила* — грижа; *грець* — інсульт; *костоїд, мертва кістка, костоїдниця, костожир* — карієс; *крупа* — круп; *слізотік* — слъозотечка).

Латинські відповідники, як і в деяких випадках з біологічними номенами, допомагають з'ясувати сучасні найменування певних захворювань, напр.: Кос-тоѣда, мед. Caries — костоїд, мертва кістка, костоїдниця, костожир. З латиниці можна зробити висновок, що йдеться саме про руйнування зубів, оскільки по-дібні назви можуть уживатися й на позначення інших хвороб кісток¹⁷.

Як і в попередній галузі, в анатомії зафіксовано багато назв, що відрізняють-ся від сучасних загальноприйнятих термінів, напр.: *горлянка, ковтка, пель-ка* — глотка; *дужка, перепело* — ключиця; *семеник, качка, скоботень, пипоть* — клітор; *клуб, кульша* — вертлю(у)жна западина; *сележінка, коса, селедянка* — селезінка; *стульні, матошний рукав* — піхва; *сечепровід* — сечовипускальний канал, сечівник; *сечетока* — сечовід, сечовивідник; *начиньовий* — судинний. Досліджені одиниці вживаються переважно на позначення частин тіла людсько-го й тваринного організму.

Ремарку «анат.» ужито також біля першого значення слова — медичного терміна *занось*: Занось — 1) анат. Mola uterina s. carnea — вибродок, матошний клубок. Із цією ж ремаркою, але лише один відповідник («вибродок») зафіксова-но в «Словнику московсько-українському» В. Дубровського. Читання під час вибору терміна на позначення цього медичного поняття спостерігається від ХХ ст. і дотепер. За спостереженням В. Юкала, у медичних словниках 20-х рр. ХХ ст. лат. *mola* перекладали як *замет (заміт)* і *занесок*¹⁸. У «Російсько-україн-ському словнику» А. Кримського, С. Єфремова *маточный занос* (який, очевидно, мали на увазі, зважаючи на латинську назву, і С. Іваницький та Ф. Шумлян-ський) перекладено як *уразний заміт, занесок*. Щодо сучасних термінографіч-них праць, то одні медичні словники віддають перевагу тільки слову *занос* (*вор-*

¹⁷ Ураження зубів – caries (застаріла фахова назва *костоеда*), за спостереженням Л. Ю. Рідневої, зафіксовано у словниках з такими російськими й українськими наймену-ваннями: рос. *костоед, костоедица, костоедина, косторыв*; укр. *костогриза, костоїда*. Водночас дослідниця зазначає, що іменники *костоед, костоедица* мають дещо ширше значення — це будь-яке ураження кісткової тканини, включаючи панарицій, його вживають також на позначення туберкульозу кісток; таку саму назву має і черв'як, який, за народним повір'ям з'являється при нагноюванні кістки (Див.: Ріднева Л. Ю. Народна медична лексика російської мови. — Умань, 2013. — С. 25).

¹⁸ Юкало В. Мовні поради. — http://intranet.tdmu.edu.te.ua/data/kafedra/theacher/sus_dusct/inf_jukalo/.../porady_6.html.

синчастий (ворсистий) занос, м'ясний занос, міхуровий занос, матковий занос), інші — слову занесок (кров'яний занесок, пухирний занесок)¹⁹. Хоча, наприклад, С. Нечай до російського терміна занос подає низку українських відповідників: *замет, завал; занос, занесок, занесення*. Але словосполучення занос *пузырный* перекладає лише як *міхуровий занесок, пухирний занесок*²⁰.

Проаналізовані хімічні терміни (більшість з яких зафіксована й у сучасних словниках) уживаються в основному на позначення речовин, їхніх складників: *витяжка, квас, кислота, кисень, наркотина* (наркотик), *осад, сода, хльор* (хлор); дій, процесів (переважно віддієслівні іменники): *важення, випар, випаровування* тощо. Є також частина відіменникових і віддієслівних прикметників: *плинний, розпливчастий* (розпливчастий), *хльоричний* (хлористий), *хльорний* (хлорний).

Щодо граматичних понять (в аналізованому словнику — це терміни різних розділів мовознавства), то частина з них закріпилася в сучасній мові, інші (переважно синонімічні назви) вийшли з ужитку. Наприклад: *голосний; злучник* — сполучник; *іменник рядовий* — загальне ім'я; *пень, основа* — основа; *приголосний, шелестівка* — приголосний; *приіменник* — прийменник; *прислівник, приглаголя* — прислівник; *можливий спосіб* — умовний спосіб; *невідмінність* — невідмінюваність; *приставка, суфікс* — суфікс; *точка, крапка* — крапка тощо.

Проаналізована музична лексика об'єднує переважно іменники на позначення музичних інструментів (або їхніх частин) та прислівники, що позначають музичні темпи. Усі зафіксовані назви вживаються й сьогодні (*арфа, голосник, кобилка, ручка, тарілки*). Хоча, на відміну від сучасних лексикографічних праць, найменування музичних темпів подано не як іншомовні слова, а як пояснення (переклад) з італійської мови (у сучасних тлумачних словниках — значення). Наприклад: Адажіо, муз. — повагом, поволі; Анданте, муз. — повагом, помалу; Піано, піаніссимо (муз.) — тихо, дуже тихо.

Небагато міститься в досліджуваному матеріалі математичних і фізичних термінів. Переважну кількість одиниць математики (крім таких, наприклад, слів, як *стикання* — збіг; *шестистін* — шестибічник) використовують дотепер. Це добре відомі всім шкільні поняття з алгебри та геометрії (*парабола; складання, додавання; рівнокутність; теорема, твердження; тричлен; тупокутний; формула*). Частина фізичних термінів, які представлені у словнику, має в сучасній мові інші відповідники (*течія, ток, струм* — струм; *тяження, тяготіння* — тяжіння), а деякі одиниці вживаються і сьогодні (*питомий; полярність; теплотеча*). Спостерігається також усунення внутрішньогалузевої синонімії (*питома вага, питомий тягар* — питома вага; *фокусний, огнищевий* — фокусний).

Решта галузей знань у словнику нараховує менше десяти термінів. Найбільше назв, що відрізняються від сучасних, містять астрономія й мінералогія. В астрономії це, наприклад, найменування знаків зодіаку (*чепі(u)га* — близнюки; *бик* — телець) та інші поняття (*стояння сонця* — сонцестояння; *підбігуновий* — (нав)колополюсний). Нові назви в сучасній науці отримала й частина гірських порід. У досліджуваному джерелі їх подано з ремарками «мінер.» і «кам.» (*шафір* — сафір; *трипля* — трепел; *лупець, лупок* — сланець).

Проведене дослідження відтворює загальну картину функціонування галузевої лексики, її співвідношення, характерні особливості в «Російсько-україн-

¹⁹ Там же.

²⁰ Див.: Нечай С. Російсько-український медичний словник з іншомовними назвами. — К., 2000. — С. 153.

ському словнику» С. Іваницького та Ф. Шумлянського. Чільне місце в аналізованій праці посідає біологічна номенклатура, багато назв якої закріпилося у складі сучасної загальнонавчальної та фахової мови. Решта галузей, значно менших за кількістю реєстрових слів, містить істотну частину найменувань, що сьогодні вийшли з активного вжитку. Для отримання об'єктивної картини розвитку словникового складу української мови в перспективі плануємо порівняти лексику (зокрема й галузеву), зафіксовану в праці С. Іваницького й Ф. Шумлянського, з реєстровими одиницями, що містяться в російсько-українських перекладних словниках цього ж періоду, а також у лексикографічних джерелах ХХІ ст.

L. M. TOMILENKO

PLACE AND PRESENTATION PECULIARITY OF BRANCH LEXIS IN «RUSSIAN-UKRAINIAN DICTIONARY» BY S. IVANYTSKYI AND F. SHUMLIANSKYI

The article analyzes Ukrainian branch lexis selected by remarks in the «Russian-Ukrainian dictionary» (1918) by S. Ivanytskyi and F. Shumlianskyi. Its correlation and characteristic peculiarities in the indicated lexicographical source is investigated. The place of this lexis in the modern language and scientific practice is found out.

Key words: Ukrainian lexicography, translation lexicography, Russian-Ukrainian dictionary, Sergiy Ivanytskyi, Fedir Shumlianskyi, branch lexis.

Тараненко О. О.

**АКТУАЛІЗОВАНІ МОДЕЛІ В СИСТЕМІ СЛОВОТВОРЕННЯ
СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ**

(кінець XX — початок XXI ст.)

К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2015.— 248 с.

У мовознавстві завжди пріоритетною була й лишається прогностична проблематика. Нова монографія О. О. Тараненка «Актуальні моделі в системі словотворення сучасної української мови (кінець XX — початок XXI ст.)», що стала чи не найбільшим здобутком лінгвістичної україністики 2015 року, вибудовує дослідницьку концепцію аналізу змін у дериваційній системі української мови, звертаючись до типологізованих форм і структурно-семантичних моделей словотворення в літературній мові сучасності. Мовознавцям, лексикографам і, ширше, зацікавленим у пізнанні конкретики розвитку української мови культурній громадськості надається для роздумів новий, структурований, концептуально і системно опрацьований матеріал. Автор не просто подає картину відповідних динамізованих фрагментів сучасного українського словотворення, а виводить науковий пошук в екзистенцію мови — той соціальний контекст, який мотивує та реалізує інтенції мовного соціуму. Запропоноване вдумливого читачеві лінгвістичне дослідження постає не переліком атомарно представлених чи формально структурованих мовних одиниць, а ґрунтовним, деталізованим аналізом реального життя мови. Дослідження проводиться із широким залученням паралельних явищ у словотворенні інших сучасних слов'янських мов.

Огляд нових / актуалізованих процесів у системі словотворення української мови новітнього періоду автор цілком слушно розпочинає з кінця 80-х років, оскільки «в їхній основі лежить демократизація суспільного життя і в тому числі мовної діяльності суспільства відзначеного періоду, яка розширювала межі для реалізації його мовних потреб» (с. 9), але основний масив мовних новацій припадає, зрозуміло, вже на час української державності.

В основу концепції дослідження покладено поділ мовного матеріалу з увагою до дії трьох істотно активізованих у зазначений період основних чинників, рушійних сил номінативно-словотворчих процесів. Це, по-перше, потреба мовного соціуму в істотному оновленні комплексу номінативних засобів мови як наслідок актуалізації іншого, ніж досі, кола понять, що потребують мовного вираження, фокусування пріоритетної уваги суспільства на інших, ніж дотепер, сферах його життя і соціальних цінностях, — у зв'язку з переходом країни до іншого типу соціально-економічних та політичних відносин і формуванням власної державності. По-друге, це потреба в подальшому нормуванні (нерідко це вже «перенормування») та систематизації різних сегментів словотвірної структури української літературної мови внаслідок підвищеної уваги суспільства як до встановлення її якомога органічніших, питоміших основ, так і до її структурного розвитку — у зв'язку з проголошенням її державною мовою країни та розширенням її функціонування в різних сферах суспільного життя. І, по-третє, це потреба в розширенні експресивно-стилістичних і функціонально-стильових можливостей мовного самовираження суспільства, що інтенсивно реалізується тепер у посиленні елементів колоквіалізації й навіть жаргонізації словотворення літературної мови, у поширенні словотвірних моделей професійних сфер слововжитку, в інтенсифікації оказіонального словотворення, у явищах мовної гри (с. 9–11). Запропонований автором поділ загальних факторів словотворення певною мірою співвідноситься з класифікацією тенденцій словотворення у слов'янських мовах новітнього періоду, якою керувалися, зокрема, автори відомої колективної праці за редакцією І. Онгайзер (з виділенням тенденцій до інтернаціоналізації і до націоналізації, або автохтонізації, систем словотворення

національних мов, тенденцій до їх демократизації, зокрема колоквіалізації, жаргонізації, і до інтелектуалізації, тенденцій розвитку в плані культури мови)¹, хоча, скоріше, він доповнює цю класифікацію під іншими кутами зору.

Як зауважує автор, перший і третій з названих загальних соціальних чинників словотворення (третій фактор у монографії окремо не розглядається, але різноманітні вияви його дії системно простежуються як супутні, додаткові при аналізі наслідків дії двох інших факторів або залучаються для зіставлення з ними) характерні приблизно однаковою мірою для різних слов'янських мов цього періоду, тоді як другий — у першу чергу для тих мов, які в умовах бездержавності їхніх народів досі мали явно недостатньо умов для повнокровного соціального функціонування, зазнаючи потужного впливу з боку інших, сусідніх, слов'янських мов (найповніші паралелі тут простежуються, звичайно, між українською і білоруською мовами).

Основний виклад авторської концепції аналізу дії актуалізованих моделей у системі словотворення української літературної мови будуватиметься за принципом представлення площин, у яких розглядається визначене питання. Перший з двох основних розділів — «Моделі словотворення сучасної української мови як віддзеркалення нової системи соціальних цінностей і пріоритетів українського суспільства» — орієнтує читача на спостереження закономірностей залежності між динамічними позамовними соціальними мотиваціями й відповідними зрушеннями в словотвірній системі української мови, на вияв очевидної зумовленості останніх соціальними змінами в житті українського суспільства зазначеного періоду. О. О. Тараненко розглядає семантико-словотвірний потенціал складних слів, префіксальних і суфіксальних дериватів, дериватів інших типів творення як маркерів часу й водночас мовних одиниць, що реалізують дериваційні інтенції мови. Серед складних слів це передусім утворення з компонентами таких тематичних рядів, як **україно-**, **напів-**(**нац-**), **державо-**(**держ-**), **комуно-**, **імпер-**, як **законо-** і **право-**, як **свро-**, **бого-**, далі — актуалізація моделей з компонентами **бізнес-**, **еко-**, **відео-**, **нарко-**, **інтернет-**, **шоу-**, **секс-**, з компонентами **нано-**, **топ-**, **мега-**, **мульти-**, **експрес-** та ін. Автор настільки детально опрацьовує мовний матеріал, що будь-які нюанси в соціальних трансформаціях сучасної вітчизняної дійсності вважає необхідним розглядати у

проекції на окремо виділені для аналізу активізовані моделі словотворення, як це відбулося з утвореннями із компонентами **екс-** і **нео-**, **ново-** (с. 28–31), **псевдо-**, **лже-**, **квазі-** (с. 31–33), **само-** (с. 33–35), **-гейт** (с. 35). При цьому вступний коментар автора структурує і концептуалізує подальший виклад. Так, коли йдеться про актуалізацію утворень з компонентами **псевдо-**, **лже-**, **квазі-**, до уваги потрібно брати, на думку автора, «різку зміну суспільно-ціннісних орієнтирів в умовах, по-перше, існування недостатньої правової держави, по-друге, недостатньої обов'язковості для певної частини суспільства твердих моральних імперативів і, по-третє, різкого загострення протистояння між певними суспільно-політичними колами суспільства (с. 31). Так само докладно, диференційовано й обов'язково з виведенням їхньої зумовленості відповідними соціальними чинниками подаються такі актуалізовані моделі префіксального словотворення, як **за-** (**заідеологізувати**, **заполітизувати**, **зареґламентувати**, **занормалізувати** і под.), **де(з)-** (**деідеологізація**, **деполітизація**, **демонополізація** і под.), **роз-** (**роздержавлення**, **розбюрократизування**, **розпаювання** і под.), **пере-** і **ре-** (**перепаявання**, метафори **переформатування**: **влади**, **перезавантаження**: **міжнародних відносин** і под., **реструктуризація**), як **не-**, **між-** (**недемократ**, **неукраїнець**, **неурядовий**, **несоціальний** та ін., **міжрегіональний**, **міжцерковний**), як **про-** — **анти-** і **проти-** (**просвропейський** — **антисвропейський**, **проринковий** — **антиринковий** і под.), як **до-**, **перед-** — **пост-**, **після-**, **по-** (**дочорнобильський** — **післячорнобильський**, **пострадянський** і под.), як утворення з префіксами **супер-**, **над-**, **най-**, **гіпер-** і **ультра-**, моделі суфіксальної фемінізації (**банківка**, **бойовичка**, **комп'ютерниця** та ін.) та суфіксальні моделі з **-и(і)з-ація**, **-ація** (**вертикалізація**: **влади**, **гуманітаризація**, **олігархізація**, **суверенізація** та ін.), **-щин-а** та ін. І з таким підходом до аналізу не можна не погодитися, тим більше, що ілюстративний матеріал не просто переконливий — дослідник подає розсипи інновацій, і не тільки мовних одиниць, але передусім контекстів, у яких слова живуть і породжують нові смисли.

У другому розділі — «Моделі словотворення сучасної української мови в аспекті її системно-нормотворчих тенденцій» — автор звертається до аналізу достатньо виразно актуалізованих у сучасному мовному житті тенденцій до культивування, по-перше, тих структурних типів українського словотворення, що їх розцінюють як характерні саме

¹ Див.: Słowotwórstwo / Nominacja / Red. nauk. I. Ohnheiser. — Opole, 2003. — 541 s.

для неї (на тлі інших слов'янських і передусім, зрозуміло, російської мови), по-друге, «регулярнішою» в структурно-словотвірному плані української мови (с. 96).

Так, серед моделей іменникового словотворення найдокладніше розглядаються численні й різноманітні вияви суфіксальної фемінізації (моції) (явище, що аналізується й у першому розділі, але, звичайно, під іншим кутом зору). Автор розглядає реалізацію трьох актуалізованих типів словотвірної фемінізації, що «помітно різняться між собою за своїми частотними та стилістично-конотативними характеристиками» (с. 106), — це утворення з суфіксами **-к-** (звернімо увагу на доволі дискусійні з погляду літературної норми фемінативи типу *діловодка, науковка, обліковка, службовка, урядовка*), **-(н)иц-я** (*посадовця, мовознавця* і под.) і **-(к)ин-я**, коли за аналогією до *богиня, рабиня, монахиня*, а ще більше, очевидно, під впливом західноукраїнської та діаспорної мовних практик (зі значно повніше представленим у них цим словотвірним типом, характерним, зокрема, і для польської мови) відбувається творення слів на зразок *критикиня, фотографиня, знавчиня* або й зовсім комунікативних «екзотів» на зразок *молодчиня* (від *молодець*), *нащадкиня* (від *нащадок*), *свідчиня* (від *свідок*) та ін. Дослідник подає при цьому паралелі з іншими сучасними слов'янських мов — від дуже стриманого вияву моделей суфіксальної фемінізації в літературній російській і значно повнішого (хоча також з різною продуктивністю в них) у західно- і південнослов'янських мовах, подає ставлення до активізації цього явища з боку не тільки різних верств «звичайних» представників мовного соціуму, але й мовознавців-україністів — від повного його схвалення до такого ж категоричного неприйняття. І, хоча автор дещо фаталістично зауважує, що «у теперішньому контексті функціонування української літературної мови цей процес розвивається фактично вже незалежно від ставлення до цього з боку мовознавців і лексикографів» (с. 112), він застерігає від механічного творення подібних дериватів, привертає увагу до наявності не тільки стилістичних («як недоречно-го піднесення їхнього стилістичного статусу...», так і ще частіше — зниження й навіть огрублення конотації таких слів у загальних рамках сучасної тенденції до надмірного «орозмовлювання» літературної мови» — с. 113) і формально-словотвірних, але й, що ще важливіше, семантико-аксіологічних обмежень на шляху їх засвоєння мовним узусом. Додамо тут від себе, що нерозрізнення

або надто вільне розуміння стилістичної норми входить у різку суперечність з одним із основних критеріїв сучасних високорозвинених літературних мов, адже будь-яка високорозвинена сучасна європейська мова вимірюється критеріями нормативності й функціонально-стильової диференціації, що і визначає статус мови та дозволяє їй виконувати державотворчі функції. Ситуація, коли в політичній партії є *керівничка*, а містом керує *мерка* (с. 113), зміщує функціональну адекватність комунікації, а також співвіднесення між різними соціальними стратами суспільства та їх здатністю дотримуватися мовного еталона, яким є норма. Це треба бути філологом з дуже «широким» світоглядом, щоб уявити собі «Класифікатор професій», у якому значилися б *прем'єр-міністерка країни, гарантка Конституції* чи аналогічні новотвори.

Серед інших актуалізованих моделей іменникового словотворення в монографії розглядаються іменники на **-льник** (*голосувальник, мітингувальник, пікетувальник* і под.), на **-ник** — у конкуренції з утвореннями на **-чик, -щик** (*барабанник, зломник, перебіжчик* і под.), на **-увач** та ін.

У прикметниках це активізація вживання і творення віддієслівних дериватів на **-льн-ий** — найчастіше як заміна ад'єктивованих дієприкметників тепер. ч. на **-чий** (*вражальний, узагальнювальний* і под.), на **-ницьк-ий** (*державницький* — навіть у значенні просто «державний»: «Україна може втратити свою державницьку незалежність», *благодійницький, освітницький* і под.), з компонентом **-ій-** (*азійський, гімназійний, категорійний* і под.), із суфіксом **-ов-** — у конкуренції з дериватами з **-очн-** / **-ечн-** (*поправковий, сосисковий* і под.) і з **-ов-** (*багатомовий, структуровий* і под.) та ін.

У межах категорії дієслів найдокладніше висвітлюється активізація тенденцій до формально-структурного розмежування значень недок. і док. в. у двовидових дієсловах іншомовного походження — це, з одного боку, їх префіксальна перфективація (*закцентувати, збойкотувати, змілітаризувати, задемонструвати, заініціювати, удокументувати, уконституювати* та ін.), у чому автор беззаставно вбачає вплив західноукраїнської та діаспорної мовних практик (а через їхнє посередництво — і польської мови), а з другого, — суфіксальна імперфективація (*акредитовувати, дезорієнтовувати, утилізувати* і под.). З-поміж інших актуалізованих словотвірних тенденцій — це активізація вживання і творення структурних розрядів

дієслів з префіксами *у-* / *уне-* (*узалежнити* — *унезалежнити* і под.), *по-* — для вираження значення док. в. у конкуренції з дієсловами з іншими префіксами (*поцінувати*, пор. *оцінити*, *оцінувати*; *пошанувати*, пор. *ушанувати*; *поросійщити*, пор. *зросійщити*), усунення дієслів із суфіксом *-ир-(-ір-)* та ін.

В окремих підрозділах монографії автор спинається на явища нормотворчого «вирівнювання» в межах словотвірних парадигм, коли на заміну сумнівної, на думку ініціаторів такої заміни, в плані своєї нормативності одиниці з іншим коренем, яка ніби є «винятком» на загальному тлі відповідного словотвірного гнізда, пропонують «правильніший» дериват (так, оскільки з членів дублетної пари *термін* / *строк* у певних колах мовного соціуму нормативнішим вважають перше слово, цей корінь поширюють і на похідні: *відтермінувати*, *протермінувати* і под. — у конкуренції з *відстрочити*, *прострочити* та ін.), і розбудови словотвірних парадигм на засадах їхньої повноти і регулярності (так, замість одного похідного прикметника *синонімічний* пропонують три: *синонімний* — від *синонім*, *синоніміїний* — від *синонімія* і *синонімічний* — від *синоніміка*), у чому він убачає певну «есперантизацію» українського словотворення.

Структурованість викладу завершують «Висновки» — чіткі, логічні та, якщо дозволите, позначені особистістю дослідника, який має власний погляд на аналізовану проблему.

Рецензована монографія відзначається ґрунтовним фаховим аналізом досліджуваного мовного матеріалу та виразним творчим підходом до складних явищ розвитку української мови. Автор докладно паспортизує ілюстративний матеріал, чим унаочнює висновки щодо загальних тенденцій розвитку системи словотворення української літературної мови на сучасному етапі її розвитку.

Звичайно, будь-який аналіз поточного швидкоплинного й неоднозначного мовного життя за визначенням не може бути «повним» і «вичерпним». Мовна дійсність на кожному кроці демонструє нам усе нові й усе інші свої вияви. Сподіваємося, що автор і надалі не випускатиме з поля своєї уваги той комплекс мовних явищ, який став об'єктом його дослідження в рецензованій монографії. Крім того, дуже бажаним у подібних дослідженнях з неології є, як відомо, словопокажчик відповідних проаналізованих випадків, але в монографії якраз цього й бракує. Утім, ця прогалина значною мірою компенсується наявністю докладного й систематизованого «Змісту» з перерахуванням відповідних семантико-структурних моделей словотворення. Монографія О. О. Тараненка заслуговує на цілковите схвалення та на нові її видання в оновленому й розширеному форматі.

Л. І. ШЕВЧЕНКО

Білоконенко Л. А.

УКРАЇНСЬКОМОВНИЙ МІЖОСОБИСТІСНИЙ КОНФЛІКТ

К. : Інтерсервіс, 2015.— 335 с.

У рецензованій монографії Л. А. Білоконенко «Українськомовний міжособистісний конфлікт» представлено системний підхід до вивчення одного з виявів інтерперсональної комунікації — міжособистісного мовного конфлікту, авторське бачення якого дає змогу усвідомити природу та механізми його мовної репрезентації в художніх творах, частково у виробничій, педагогічній, побутовій та сімейній сферах, у ЗМІ й мережі «Інтернет», розкрити причинно-наслідкові зв'язки,

обґрунтувати функціональні особливості конфліктного висловлення.

Актуальність запропонованого дослідження зумовлена тим, що реалії повсякдення змінюють мовну поведінку людей, посилюючи тенденції до мовних маніпуляцій, напористих мовних тактик, які швидше будуть сприйняті в інформаційному просторі. Відчутною стає агресивність політичної промови й мовної практики в ЗМІ, що певною мірою екстраполює ідеологічні конфлікти на

дієслів з префіксами *у-* / *уне-* (*узалежнити* — *унезалежнити* і под.), *по-* — для вираження значення док. в. у конкуренції з дієсловами з іншими префіксами (*поцінувати*, пор. *оцінити*, *оцінувати*; *пошанувати*, пор. *ушанувати*; *поросійщити*, пор. *зросійщити*), усунення дієслів із суфіксом *-ир-(-ір-)* та ін.

В окремих підрозділах монографії автор спинається на явища нормотворчого «вирівнювання» в межах словотвірних парадигм, коли на заміну сумнівної, на думку ініціаторів такої заміни, в плані своєї нормативності одиниці з іншим коренем, яка ніби є «винятком» на загальному тлі відповідного словотвірного гнізда, пропонують «правильніший» дериват (так, оскільки з членів дублетної пари *термін* / *строк* у певних колах мовного соціуму нормативнішим вважають перше слово, цей корінь поширюють і на похідні: *відтермінувати*, *протермінувати* і под. — у конкуренції з *відстрочити*, *прострочити* та ін.), і розбудови словотвірних парадигм на засадах їхньої повноти і регулярності (так, замість одного похідного прикметника *синонімічний* пропонують три: *синонімний* — від *синонім*, *синоніміїний* — від *синонімія* і *синонімічний* — від *синоніміка*), у чому він убачає певну «есперантизацію» українського словотворення.

Структурованість викладу завершують «Висновки» — чіткі, логічні та, якщо дозволите, позначені особистістю дослідника, який має власний погляд на аналізовану проблему.

Рецензована монографія відзначається ґрунтовним фаховим аналізом досліджуваного мовного матеріалу та виразним творчим підходом до складних явищ розвитку української мови. Автор докладно паспортизує ілюстративний матеріал, чим унаочнює висновки щодо загальних тенденцій розвитку системи словотворення української літературної мови на сучасному етапі її розвитку.

Звичайно, будь-який аналіз поточного швидкоплинного й неоднозначного мовного життя за визначенням не може бути «повним» і «вичерпним». Мовна дійсність на кожному кроці демонструє нам усе нові й усе інші свої вияви. Сподіваємося, що автор і надалі не випускатиме з поля своєї уваги той комплекс мовних явищ, який став об'єктом його дослідження в рецензованій монографії. Крім того, дуже бажаним у подібних дослідженнях з неології є, як відомо, словопокажчик відповідних проаналізованих випадків, але в монографії якраз цього й бракує. Утім, ця прогалина значною мірою компенсується наявністю докладного й систематизованого «Змісту» з перерахуванням відповідних семантико-структурних моделей словотворення. Монографія О. О. Тараненка заслуговує на цілковите схвалення та на нові її видання в оновленому й розширеному форматі.

Л. І. ШЕВЧЕНКО

Білоконенко Л. А.

УКРАЇНСЬКОМОВНИЙ МІЖОСОБИСТІСНИЙ КОНФЛІКТ

К. : Інтерсервіс, 2015.— 335 с.

У рецензованій монографії Л. А. Білоконенко «Українськомовний міжособистісний конфлікт» представлено системний підхід до вивчення одного з виявів інтерперсональної комунікації — міжособистісного мовного конфлікту, авторське бачення якого дає змогу усвідомити природу та механізми його мовної репрезентації в художніх творах, частково у виробничій, педагогічній, побутовій та сімейній сферах, у ЗМІ й мережі «Інтернет», розкрити причинно-наслідкові зв'язки,

обґрунтувати функціональні особливості конфліктного висловлення.

Актуальність запропонованого дослідження зумовлена тим, що реалії повсякдення змінюють мовну поведінку людей, посилюючи тенденції до мовних маніпуляцій, напористих мовних тактик, які швидше будуть сприйняті в інформаційному просторі. Відчутною стає агресивність політичної промови й мовної практики в ЗМІ, що певною мірою екстраполює ідеологічні конфлікти на

професійні та побутові. Відтак з'являється суспільний запит на знання про мовний конфлікт, його вплив на культурний розвиток, світогляд, моральні принципи українського соціуму, а також вивчення проблематики безконфліктної комунікативної поведінки, оскільки вона пов'язана з формуванням ввічливості, навичок мовного етикету та культури спілкування. Безперечно, у сучасному світі варто більше говорити про цілеспрямоване вироблення навичок комунікативних кооперативних дій, про правильне коригування мовленнєвої поведінки особи в ситуації суперечки, про актуалізацію особистісного безконфліктного комунікативного досвіду, його збагачення новими, продуктивними мовленнєвими прийомами, що уможливають досягнення конструктивного результату. Адже чим ширше коло знань людей про безконфліктне спілкування, тим більше шляхів для ефективного досягнення комунікативної мети засобами мови.

Дослідження привертає увагу тим, що в ньому вивчення мовного конфлікту зrealізовано з урахуванням здобутків провідних напрямів сучасної лінгвістики — соціолінгвістики, лінгвокультурології, психолінгвістики, лінгвопрагматики, когнітивної лінгвістики, що відкриває шлях до всебічного опису конфліктного «варіанта» мовної діяльності осіб. Щоправда, авторкою застосовано ще один підхід до вивчення аналізованого явища — власне комунікативний, який, на нашу думку, є цілком виправданим, оскільки акцентує увагу на реальних процесах спілкування людей з використанням природної мови, а також з урахуванням усіх наявних складників живої комунікативної ситуації (фізичних, фізіологічних, психологічних, соціальних, контекстних, ситуативних та ін.). Проте в переліку здобутків провідних напрямів сучасної лінгвістики чомусь не зазначено комунікативної лінгвістики. Саме цей напрям наукових пошуків на перспективу увиразнює проблематику ситуативних конотацій конфліктних ситуацій, реально занурених у життя в різних сферах людської діяльності, зокрема й з огляду на гендерний, рольовий, віковий та ін. аспекти. Такий матеріал могли б надати фонозаписи живих конфліктних ситуацій.

У пропонованій праці вперше на матеріалі українськомовного конфлікту як комунікативного явища розроблено теоретичні положення нового напрямку прикладної лінгвістики — лінгвоконфліктології, яка, за спостереженнями деяких дослідників, набирає обертів з кінця 90-х років XX ст., «коли в суспільстві

гостро постала проблема образи честі та гідності особистості через прийоми сугестивного впливу та маніпулювання свідомістю реципієнтів семантико-стилистичними особливостями мовлення» (С. В. Форманова). Розробляючи типологію мовних маркерів, які визначають національну репрезентативну систему конфлікту, та розкриваючи механізми конфліктної мовленнєвої поведінки індивідів, Л. А. Білоконенко віднайшла й описала моделі мовленнєвої поведінки осіб на різних стадіях конфлікту.

У вступі сформульовано наукові ідеї пропозованого дослідження, основні завдання якого майже бездоганно зrealізовано в чотирьох розділах: «Міжособистісний мовний конфлікт у площині теоретичних розвідок» (с. 7–67), «Мовні засоби репрезентації міжособистісного конфлікту» (с. 68–172), «Надтекст міжособистісного конфлікту» (с. 173–245) та «Сприйняття в українському комунікативному середовищі міжособистісного мовного конфлікту» (с. 246–289). Основні складники мовного конфлікту авторка ілюструє ретельно зібраним солідним фактичним і мовним матеріалом.

Дослідниця розкриває багатоаспектну природу мовного конфлікту, неоднорідність якого спричинила відсутність єдиних поглядів на його визначення, а сукупність різних ознак зумовила проблеми в його описі. Розкриваючи лінгвістичну природу конфлікту в першому розділі монографії, авторка цілком слушно пов'язує її з досягненнями філософії, соціології, психології, культурології кінця XX — початку XXI ст., не абсолютизуючи окремі підходи до його вивчення. Завдяки цьому в дослідженні органічно поєднано теоретичні положення лінгвоконфліктології та власне практичні настанови щодо віднаходження українськомовних засобів вираження міжособистісного конфлікту.

Автор монографії акцентує увагу на дискусіях мовознавців про принцип суперництва, який призводить до конфліктів, коли свідомою чи несвідомою стає відмова опонентів від спільної мовленнєвої діяльності, тобто порушення закону гармонійного спілкування, що визначається семантикою їхніх уявлень про конфлікт і спрямовується на досягнення певної конфліктної комунікативної мети.

Описуючи міжособистісний мовний конфлікт, дослідниця адаптує метамову психології та соціології до лінгвістики, послуговуючись, наприклад, термінами *кооперація*, *конкуренція*, *агресивність індивіда*, *фрустрація*, *соціальна взаємодія*, *мовний конфлікт*, *ситуація конфлікту*, *динаміка розвитку кон-*

флікту, стадії конфлікту, ситуація ризику, сторони конфлікту (конфліктанти), стратегія поведінки, комінг-поведінка, комунікативна невдача (перешкода, збій, провал, відхилення, аварія), конфліктогени, синтони тощо. При цьому вона дає свої визначення термінів *мовний конфлікт* (с. 58), *конфліктна комунікативна стратегія* (с. 40), *конфліктний комунікативний процес* (с. 34), *конфліктна комунікативна мета*, *конфліктна комунікативна інтенція* (с. 32), *конфліктний комунікативний акт* (с. 33) та ін. Щоправда, авторка не зовсім чітко розмежовує терміни *мовний конфлікт* і *конфліктний тип комунікації*.

Заслуговує на увагу врахування різних принципів дослідження мовного конфлікту — лінгвокогнітивного, лінгвопрагматичного та контекстного.

У другому розділі монографії (найбільшому за обсягом) Л. А. Білоконенко розробляє систему мовних маркерів репрезентації конфлікту, що є його спонукальним механізмом. Увагу зосереджує на смисловому полі мовного конфлікту, що його формує висока семіотична щільність негативних поведінкових характеристик і негативних емоційних оцінок, виражених лексичними маркерами, що дає змогу сторонам висловити своє ставлення один до одного та до самого предмета конфлікту. Авторка ґрунтовно розробляє типологію лексичних маркерів, загальна диференційна шкала яких варіює в діапазоні особистісних рис, мовлення, поведінки, дій обох сторін, а також умов розвитку конфлікту. Основні показники лексичної репрезентації конфліктної взаємодії мовців цілком умотивовано розподілено за п'ятьма мікрополлями: «Оцінка особистісних рис опонента» (підгрупи морально-етичної, утилітарної, естетичної оцінок), «Оцінка процесу розвитку конфлікту» (просторові й часові умови розвитку конфлікту), «Оцінка психологічних умов розвитку конфлікту», «Оцінка мовлення сторін конфлікту» та «Інвективи загального характеру». При цьому дослідниця описує способи семантизації лексичних конфліктем за мікрополлями, виокремлюючи центральну й навколоцентрову групи лексем. Проте, на нашу думку, аналізуючи семантику лексичних конфліктем в аспекті теорії поля, краще послуговуватися вже загальноприйнятою метамовою його опису — центр поля, ядерна, приядерна зони, периферія (близька, далека), інтерпретаційна зона, оскільки ілюстративний матеріал дає всі підстави розподілити його в зазначений спосіб зонування. Крім цього, градація емоційної

оцінки лексичних конфліктем дає також підстави класифікувати їх ще й за ступенями семантизації на основі метафоричного й метонімічного перенесення, тобто вибудувати зонально-градуальну модель як у вертикальній, так і горизонтальній площинах, що може стати предметом подальшого дослідження. Те саме стосується й фразеологічних одиниць, щодо яких авторка доводить можливість відображення ними стереотипізації ситуації «конфлікт». Проте хибне відтворення образів власних дій, своїх намірів, позицій, так само як і хибне сприйняття поведінки й мовлення опонента, на її думку, спричиняє «перекручування» у сприйнятті конфлікту, що відбивається в нетотожних фразеологічних конфліктних образах, коли вибір фраземи не відповідає морально-етичним нормам суспільства, перевищує міру самозахисту особи.

Для виявлення, за термінологією дослідниці, конфліктних можливостей фразем (на нашу думку, краще говорити про ступінь конфліктогенності фразем), у монографії проаналізовано пейоративне фразеополі з такими мікрополлями: «Фраземи з оцінкою конфліктної поведінки суб'єктів» (маркери цього поля описують поведінку особи, результатом якої є заподіяння моральної або фізичної шкоди опоненту), «Фраземи з оцінкою мовлення опонента або обох мовців» (виокремлено підгрупи фразем, які дають фізіологічну характеристику голосу особи, описують мовленнєві тактики осіб, представляють відмову від спілкування), «Фраземи з оцінкою особистісних рис опонента» (розмежовано групи фразем відповідно до відсутності / наявності негативної семі). Л. А. Білоконенко зосереджує увагу й на пареміях як стандартизованому засобі забезпечення процесу конфліктної комунікації. Зокрема, вона зазначає, що потенційні прагматичні настанови паремійного фонду української мови формують тематичні групи оцінки фізичної взаємодії конфліктантів, негативної оцінки особистісних рис опонента, оцінки конфлікту як явища. Щоправда, межі таких мікрополів дослідниця інколи було важко встановити. Відповідно не завжди переконливим є віднесення деяких лексико-фразеологічних конфліктем до того чи іншого мікрополя. Інколи наведено приклади лексем і фразем з негативною оцінкою, проте безвідносно до їхнього вживання в конкретній конфліктній ситуації. Такі конфліктеми втрачають конотації ситуативності прагматичної настанови.

У монографії ґрунтовно проаналізовано морфологічні маркери конфліктної комунікації, зокрема займенники *ти і ви, він, вона, воно*, вказівні займенники *цей, той, такий*, заперечні займенники *ніхто, ніщо*, імператив доконаного виду, форми наказового способу дієслів, спонукальні частки *бодай, годі, ну, лишень*, атрибутивні слова.

Логіка викладу вимагала й аналізу синтаксичних маркерів появи та розвитку конфлікту, серед яких синтаксичний повтор, питальні, спонукальні, заперечні, окличні речення, еквіваленти речення, неповні, обірвані речення, односкладні та неускладнені речення, порядок слів у реченні, вставні і вставлені конструкції.

Цікавим та змістовним видається й третій розділ, присвячений категорії надтексту міжособистісного конфлікту як особливого мовного утворення, власне бачення критеріїв вирішення якого пропонує сама дослідниця. Використовуючи засади лінгвістичного моделювання мовленнєвої поведінки сторін на передконфліктній та власне конфліктній стадіях, вона послідовно доводить, що кожна стадія має «свої» мовні резерви та мовленнєві тактики. Відповідно до наукового обігу Л. А. Білоконенко вводить терміни *інсептивна, локальна, експансивна частини тексту конфлікту*.

Аналіз моделей мовленнєвої поведінки осіб на передконфліктній і власне конфліктній стадіях у структурі тексту конфлікту допоміг авторці зробити висновок щодо продуктивності певних текстів у надтексті. Зокрема, продуктивними дослідниця вважає тексти, у яких мовленнєва поведінка осіб відповідає моделі, «організованій» середніми та м'якими тактиками як найбільш репрезентативними в міжособистісному конфлікті, що реалізують найтипівіші й прийнятні для українців правила та норми поведінки.

У цьому ж розділі зроблено важливе узагальнення щодо репертуару мовних форм завершення конфлікту. Так, цікавим є припущення про те, що процес завершення мовного конфлікту повинен пройти «шлях», обернено пропорційний до енергії людських емоцій, які його супроводжували: чим нижча енергія негативних емоцій, тим довший «шлях» до завершення конфлікту, чим вища енергія негативних емоцій, тим «шлях» коротший.

Логічно вмотивованим є й четвертий розділ, у якому описано результати соціологічного дослідження про особливості сприйняття конфлікту в українському комунікативно-

му середовищі. За результатами проведеного анкетування авторка робить узагальнення: більшість респондентів уникає конфліктів, опитані схильні до емпатії, намагаються не ображати опонента, не використовувати лексику з негативною оцінкою. Зміст проаналізованих реакцій респондентів дав змогу зафіксувати відмінності у «правилах» конфліктних комунікативних дій, що обираються при кооперативних або конфронтаційних стосунках: це орієнтація на «свого» або «чужого» опонента, де успішність взаємодії мовців пояснюється існуванням мовних і мовленнєвих «законів», які є частиною морально-етичних норм поведінки членів соціуму.

Цікавим є також аналіз реакцій респондентів на уявні конфліктні ситуації, з'ясування «сміслів» обраних ними мовленнєвих тактик і мовних конфліктогенів. Л. А. Білоконенко пояснює знаки мови, яким опитані віддають перевагу під час суперечки в певному соціальному оточенні, та мовні маркери, що співвідносять з мовленнєвими тактиками осіб.

Аналізуючи рецензовану монографію, висловимо й деякі власні міркування: авторці не завадило б прокоментувати й такі мовні знаки, що не завжди виявляють свій конфліктний потенціал, актуалізуючись у певній ситуації спілкування; побіжно можна було б прокоментувати й специфіку невербальних засобів конфліктної взаємодії людей; хотілося б побачити глибшу теоретичну аргументацію природи та механізму кооперативного спілкування в конфліктній ситуації; до джерельної бази можна було залучити праці, які б допомогли повніше дослідити основи безконфліктного спілкування, правила якого мають для мовців радше рекомендаційний характер (їх добре знати, але важко застосовувати).

Проте наші зауваження непринципові і не впливають на загальну високу оцінку рецензованої монографії, яка є цікавим дослідженням актуальної для українського мовознавства проблеми. Наукові узагальнення Л. А. Білоконенко сприятимуть у викладанні курсів зі стилістики української мови, культури мовлення, риторики, психолінгвістики, соціолінгвістики, когнітивної лінгвістики. Загальні висновки також будуть корисними для тих, хто прагне уникати мовного конфлікту, адже чим ширше коло знань людей щодо безконфліктного спілкування, тим більше мовних шляхів для ефективного досягнення комунікативних цілей засобами мови.

В. ІВАЩЕНКО

ХРОНІКА

2–3 жовтня 2015 р. у Львівському національному університеті ім. Івана Франка відбулася Всеукраїнська наукова конференція «Національна пам'ять у філології: Постать професора Юрія Олексійовича Жлуктенка». Минуло 100 років від дня народження та 25 років з дня смерті видатного українського вченого, педагога і перекладача, і з відстані часу масмо змогу оцінити, що змінилося в українському мовознавстві завдяки його науковим працям.

Ініціатором і головним організатором конференції стала кафедра перекладознавства і контрастивної лінгвістики на чолі з її керівником, відомим перекладознавцем, лінгвістом і педагогом, доктором філол. наук проф. Р. П. Зорівчак. Організаційний комітет конференції очолив ректор університету доктор філос. наук проф. В. П. Мельник.

Конференцію, що відбувалася в головній залі університету, відкрив проректор з наукової роботи член-кореспондент НАН України Р. Є. Гладішевський. З вітальним словом до учасників конференції звернувся декан факультету іноземних мов канд. філол. наук доцент В. Т. Сулим.

Відбулося два пленарні (голова О. І. Чередниченко) та два секційні (голова З. Г. Коцюба) засідання, на яких було заслухано 16 доповідей. У виступі Н. Ю. Жлуктенко, професора кафедри зарубіжної літератури Київського національного університету ім. Тараса Шевченка (Київ) «Юрій Жлуктенко: Особиста історія криз призму історичного часу» наведено багатий систематизований фактаж, який дає змогу краще зрозуміти, чим керувався молодий Юрій Жлуктенко, коли після демобілізації з діючої армії йому довелося обирати майбутню професію, як формувалися його наукові зацікавлення і світоглядна позиція. У доповіді прозвучало багато нового про батька вченого Олексія Макаровича Жлуктенка і старшого брата Федора Олексійовича, згадуються видатні науковці, що вплинули на формування Ю. О. Жлуктенка як ученого, зокрема М. Я. Калинович, Б. М. Задорожний, Ю. В. Опельбаум, П. Г. Зеленський.

З доповіддю «Наукова спадщина професора Ю. О. Жлуктенка в контексті розвитку філології ХХ ст.» на пленарному засіданні конференції виступив О. І. Чередниченко (Київ), який дав високу оцінку внеску вченого в українську контрастивістику, перекладознавство, соціолінгвістику, лексикологію та лексикографію. На окрему згадку заслуговує доробок Ю. О. Жлуктенка як перекладача-практика, його переклади з фризської мови і перший в СРСР переклад монографії У. Вайнрайха «Мовні контакти». Доповідач поділився особистими враженнями про спільну роботу з професором Ю. О. Жлуктенком, про роль вченого в розширенні спектра мов, які вивчаються в Київському національному університеті ім. Тараса Шевченка.

У доповіді Р. С. Помірка «Форми лінгвальної диверсифікації в контексті типологічних досліджень професора Ю. О. Жлуктенка» головну увагу відведено впливу вченого на формування української школи комплексних зівставно-типологічних досліджень на матеріалі споріднених і неблизькоспоріднених мов. Значною мірою продовженням порушеної в цій доповіді проблематики став виступ Ф. С. Бацевича на тему «Дискурс, мовлен-

нєвий жанр і соціальні статуси учасників спілкування (в аспекті соціолінгвістичної теорії професора Ю. О. Жлуктенка)», який відзначив вплив ученого на розвиток в Україні загального мовознавства, розширення спектра досліджуваної проблематики та інтеграції її в міжнародний науковий контекст.

Внескові вченого в розвиток української лексикології була присвячена доповідь І. Р. Буніатової (Київ) «Професор Ю. О. Жлуктенко та питання англійської неології». А. Й. Паславська у доповіді «Неозначені займенники в порівняльно-типологічній граматиці професора Ю. О. Жлуктенка: німецько-українські мовні паралелі» відзначила вплив дослідника на розгортання контрастивних і порівняльно-типологічних студій в Україні.

Особливе місце у науковій спадщині Ю. О. Жлуктенка займає вивчення мовних контактів. Цій темі була присвячена доповідь М. Е. Білінського «Етимологічне змішування в історичному тезаурусі: у контексті концепції мовних контактів професора Ю. О. Жлуктенка». Про вплив Ю. О. Жлуктенка на формування української соціолінгвістики в умовах контролю тотальної системи над культурою й науковим життям йшла мова в доповіді Б. М. Ажнюка (Київ) «Професор Ю. О. Жлуктенко і сучасна українська соціолінгвістика». Зокрема, доповідач наголосив на актуальності статті Ю. О. Жлуктенка «Сучасні проблеми теорії і практики мовного планування», опублікованої вже після смерті вченого в журналі «Мовознавство» (1990, № 4). За час, що минув, не втратили значення міркування вченого про утвердження державного статусу української мови, планування її корпусу, необхідність очищення мови від невинуватених запозичень, які спотворюють її фонетичне обличчя, засмічують лексичний склад, спричиняють граматичні мутації.

О. Ю. Васильченко, одна з учнів Ю. О. Жлуктенка, виголосила доповідь англійською мовою «Професор Ю. О. Жлуктенко — науковець, гідний захоплення без “комплексу самозахоплення”», у якій поділилася особистими спогадами про педагогічний талант ученого, його людські якості.

З. Г. Коцюба в доповіді «Англо-українські контрастивні граматичні студії в Україні (тяглість традиції й невинуватені уроки професора Ю. О. Жлуктенка)» відзначила, що дослідження Ю. О. Жлуктенка заклали основи синхронних зівставних студій в Україні, а його «Порівняльна граматика англійської та української мов» і досі залишається взірцем для наслідування.

На секційних засіданнях прозвучали також доповіді Л. П. Васильєвої, О. В. Литвиняк, Н. І. Андрейчук, І. М. Одрехівської, Н. М. Гриців, В. Д. Радчука (Київ).

На заключному пленарному засіданні з розгортаною доповіддю «Україністика в інтелектуальній біографії професора Ю. О. Жлуктенка» виступила Р. П. Зорівчак.

Учасники конференції прийняли звернення до міністра культури України В'ячеслава Кириленка щодо урядових заходів на захист прав державної мови та прав інших мов України.

Б. АЖНЮК